

ХОДОЧАШЋА – ИЗМЕЂУ СВЕТОГ И СВЕТОВНОГ

ПРИРЕДИЛИ И ПРЕДГОВОР НАПИСАЛИ
ДРАГАНА РАДИСАВЉЕВИЋ ЋИПАРИЗОВИЋ
И
ДРАГАН ТОДОРОВИЋ

ЈУНИР
Ниш, 2011.

ХОДОЧАШЋА – ИЗМЕЂУ СВЕТОГ И СВЕТОВНОГ

Прво издање, 2011.

Библиотека “*Религија и друштво*”

Приредили за штампу

мр Драгана Радисављевић Типаризовић
мр Драган Тодоровић

Предговор

мр Драгана Радисављевић Типаризовић
мр Драган Тодоровић

Рецензенти

др Ђокица Јовановић
др Јасмина Петровић
мр Жикица Симић

Ликовна опрема

Дарко Јовановић

Издавач

Југословенско удружење
за научно истраживање религије (ЈУНИР)

За издавача

др Данијела Гавриловић

Тираж

200 примерака

Штампа

Свен, Ниш

ISBN 978-86-86957-11-5

ИЗДАВАЊЕ КЊИГЕ ПОМОГЛИ СУ МИНИСТАРСТВО ЗА НАУКУ И ТЕХНОЛОШКИ РАЗВОЈ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И МИНИСТАРСТВО ВЕРА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ.

Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

С А Д Р Ж А Ј

Предговор	
Ходочашћа, култна места и верски туризам у дискусијама	5
Драгана Радисављевић Ћипаризовић	
Драган Тодоровић	
Први део Ходочашће и верски туризам – социолошки аспект:	
Јерусалим, Мека, Путапарти	9
Уводно саопштење – Социологијски запис о верском туризму	
Драгана Радисављевић Ћипаризовић	
Расправа	17
Љ. Митровић: <i>Социолошко трагање за дубинским матрицама</i>	
<i>„невидљивог друштва“</i>	17
Д. Коковић: <i>Зашто свет хоће у свет?</i>	19
И. Цвитковић: <i>Ходочашће и туристичка пропаганда</i>	20
А. Панагопулос: <i>Јерусалим – пример религијског суживота</i>	21
Љ. Митровић: <i>Религијски туризам и криза савременог друштва</i>	22
Р. Пушић: <i>Света места и питање манипулације вером</i>	23
И. Стаменковић: <i>Однос хришћанских цркава према религијском туризму</i> ..	26
Други део Ходочашће и верски туризам – некад и сад	31
Уводно саопштење – Неколико вињета о ходочашћу и светим местима дуж времена и простора	
Данијела Гавриловић	
Расправа	35
Е. Миљковић: <i>Ходочашће у османском царству</i>	35
Р. Пушић: <i>Кинеске планине као света места</i>	37
М. Карамихова: <i>Метеори: улазак у ритам светог места</i>	42
М. Спасојевић: <i>Ходочашћа и културолошка контаминација</i>	45
Ј. Радуловић: <i>Православни манастири и религијски туризам</i>	47

Трећи део Ходочашће, култна места и верски туризам: Балкан/Србија	49
Уводно саопштење – Ходочаснички туризам, култна места и Роми као ходочаснички потенцијал Драган Тодоровић	
Расправа	58
Л. Радуловић: <i>Фабриковање чуда</i>	58
Д. Б. Ђорђевић: <i>Икона Цеце Ражнатовић</i>	60
Д. Крстић: <i>Култ Тошета Проеског у Крушеву</i>	61
Д. Митровић: <i>Фатима и Вриндаван као примери менаџмента у верском туризму</i>	62
И. Цвитковић: <i>Интернет и ходочашће</i>	63
Д. Коковић: <i>Медији, стварање култова и религијски туризам</i>	64
Д. Крстић: <i>Разликовање ходочашћа и религијског туризма</i>	66
Четврти део Округли сто о зборнику радова IZVAN IGRE, NA PUTU (Spomenica Đura Šušnjića)	69
Д. Б. Ђорђевић: <i>Поздравна реч</i>	69
И. Цвитковић: <i>Интелектуалац без кога би свет био гори</i>	69
Д. Гавриловић: <i>Која питања себи поставља социолог религије?</i>	73
Д. Радисављевић Ћипаризовић: <i>Ходочасник који преноси своје „Знање и Веровање“</i>	77
Д. Коковић: <i>Човек који одлично пише, одлично говори и одлично изгледа</i>	79
С. Стојановић: <i>Захвала Ђури Шушњићу</i>	81
Ђ. Шушњић: <i>Из архиве остарелог искуства</i>	82
Именски регистар	91
Белешке о ауторима	93

ПРЕДГОВОР

Драгана Радисављевић Типаризовић
Драган Тодоровић

ХОДОЧАШЋА, КУЛТНА МЕСТА И ВЕРСКИ ТУРИЗАМ У ДИСКУСИЈАМА

Седамнаеста конференција Југословенског удружења за научно истраживање религије (ЈУНИР), одржана у Нишкој бањи 25-27. јуна 2010. године, била је посвећена теми *Ходочашћа, култна места и верски туризам*.¹

Појам ходочашће долази од грчке речи *ходос* – пут и односи се на одлазак верника у одређена света места. Вршећи ходочашће, религиозни човек дословно и симболично путује у свето средиште, чиме потврђује свој идентитет припадника једне специфичне религијске традиције. Као и многи други ритуали, ходочашће подразумева амбиваленцију и поларност. Оно повезује личност с друштвом, локално и регионално с универзалним и глобалним, савремено с историјским, малу групу са ванпросторном заједницом која се окупља у средишту. Ходочашће има неких заједничких црта са свим ритуалима преласка у томе што подразумева одвајање и одлазак, на почетку, и припајање или постизање новог статуса, што указује на његов преображавалачки потенцијал (Генеп 2005).

Овај древни облик религијског изражавања присутан је и данас у скоро свим конфесијама света. Модерно ходочашће је по многим обележјима различито од поклоничких путовања у прошлости. Ходочашћа доприносе развоју туризма, јер утичу на међурелигијске и међунационалне комуникације. Масовност ходочасничких путовања је у сталном порасту, па је Светска туристичка организација (WTO) прогласила 2009-ту годину верског туризма. Ако бисмо давали оцену савремених ходочашћа могли бисмо рећи да се њихов карактер креће од аутентичног духовног чина све до једног облика туризма. Није лако утврдити где престаје туризам а настаје ходочашће,

¹ Интегрални реферати учесника конференције су објављени на енглеском језику у зборнику: Radisavljević Ćiparižović, Dragana, ed. *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism*. Niš: YSSSR, 2010.

или где се ходочашће претвара у туризам. За практичног верника место ходочашћа има духовну димензију, за остале је тек туристичка дестинација. Данијела Ервије-Леже (Hervieu-Léger) (1999), позната француска социолошкиња религије, сматра ходочасника и конвертита идеалним типовима верника у времену модернитета.

На 17-тој ЈУНИР-овој конференцији у расветљавању сложеног религијског феномена „религије у покрету“, социолозима (религије) придружили су се учесници по позиву из других научних бранши, тако да је овај научни скуп одликовао интердисциплинарни приступ.

И ове године финансијски подржана од стране Министарства вера Републике Србије и Машинског факултета Универзитета у Нишу, конференција је била подељена у три сесије:

1. Ходочашћа и религиозни туризам – социолошки аспект: Јерусалим, Мека, Путапарти;

2. Ходочашће и верски туризам: некад и сад, и

3. Ходочашће, култна места и верски туризам: Балкан/Србија.

Настављена је и већ годинама установљена пракса да модератори² на почетку сваке сесије презентују кратак садржај датих саопштења, док је остало време посвећено расправи која се касније, такође, публикује. Књижица коју приређујемо резултат је ове подстицајне дебате.

Промоција књиге која је обележила претходну годину, устаљена је пракса ЈУНИР-ових конференција. У оквиру пратећег програма, организован је округли сто „Споменица Ђуро Шушњића“³, посвећен расправи о зборнику Милана Вукомановића *Изван игре на путу (Зборник у част професора Ђуро Шушњића)*.

Посебну част организаторима конференције учинио је својим присуством и излагањем проф. др Ђуро Шушњић, истински бард српске социологије религије. На промоцији су, поред њега, говорили Иван Цвитковић, Данијела Гавриловић и Драгана Радисављевић Ћипаризовић, уз активно учешће свих присутних.

² Драгана Радисављевић Ћипаризовић, Данијела Гавриловић и Драган Тодоровић.

³ Модератор Драгољуб Б. Ђорђевић.

Једна од суштинских порука ЈУНИР-ове конференције је да би једино емпиријска истраживања могла да дају релевантан одговор на многа покренута питања. Требало би искуствено потврдити оно што је у предложеним типологијама наведено.

Читаоцима препручујемо да с пажњом прочитају уводна излагања и занимљиву и инспиративну дискусију учесника.

Литература

Генеп, Арнолд ван. *Обреди прелаза*. Београд: СКЗ, 1995.

Radisavljević Ćiparizović, Dragana, ed. *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism*. Niš: YSSSR, 2010.

Hervieu-Léger, Danièle. *Le Pèlerin et le Converti, la Religion en Mouvement*. Paris: Flammarion, 1999.

ПРВИ ДЕО
ХОДОЧАШЋЕ И ВЕРСКИ ТУРИЗАМ:
СОЦИОЛОШКИ АСПЕКТ – ЈЕРУСАЛИМ,
МЕКА, ПУТАПАРТИ

УВОДНО САОПШТЕЊЕ

Драгана Радисављевић Ћипаризовић

СОЦИОЛОГИЈСКИ ЗАПИС О ВЕРСКОМ ТУРИЗМУ*

Драге колегинице и колеге, неизмерно ми је задовољство да вас видим и поздравим после вишемесечног дописивања мејловима у току припреме 17-те ЈУНИР конференције под називом *Ходочашћа, културна места и верски туризам*. Већина вас је добила зборник, круну заједничког труда, који ће бити главна тема наших разговора у наредна два дана. Због комплексности ове, до сада неправедно занемарене, а вишеструко актуелне и занимљиве теме, овогодишња конференција је, судећи по учесницима, интердисциплинарна. Поред социолога, имамо радове филолога, антрополога, историчара, етнолога, туризмолога, културолога, теолога.

Припала ми је изузетна част да будем не само организатор и приређивач зборника, већ и модератор прве сесије чије ћу радове укратко представити. Тема прве сесије је *Ходочашћа и религиозни туризам – социолошки аспект: Јерусалим, Мека, Путапарти*. Аутори прва три текста су врсни социолози из Ниша, Новог Сада и Босне и Херцеговине.

Љубиша Митровић у раду, чији је наслов *Социологија религије и социологија туризма пред сфингом (загонетком) верског туризма*, вешто сучељава *homo religiosus*-а и *homo turisticus*-а као израз комплексне природе човековог бића. *Homo turisticus* је, по Митровићу, активни учесник и протагонист у процесима акултурације и интеркултурализма у савременом светском друштву и доприноси прожи-

* Припремљено у оквиру пројекта *Политике друштвеног памћења и националног идентитета* (179049), који се изводи на Универзитету у Београду – Институт за филозофију и друштвену теорију, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

мању култура и цивилизација, шири вредности културе мира међу народима и доводи до феномена глобализације разумевања међу различитим народима, културама и цивилизацијама.

Аутор истиче да верски туризам настаје као израз процеса десекуларизације у савремености, али и из потребе за редефинисањем идентитета који је у условима глобализације и транзицијским процесима радикално пољуљан. Религијски туризам манифестује се у форми ходочашћа, обиласка верских храмова, светих места, али и верских музеја, библиотека и других културних споменика. Верски туризам данас има не само национални, регионални већ и међународни карактер. Он је, са једне стране, реакција на глобализацију у виду мекдоналдизације култура, примећује Митровић, а са друге стране – израз потребе за аутентичним културним доживљавањем традиције, националне и цивилизацијске. Као искусни социолог аутор уочава друштвену позадину верског туризма, и његово скривено социо-културно значење. Закључак је да верски туризам има идентитетску, интегративну и интеркултурну функцију у савременом друштву. Социологија туризма треба да одговори на питање колико туризам помаже јачању социјалног капитала, глобализације разумевања и сарадње међу народима и цивилизацијама. Све се ово може и мора емпиријски истраживати и измерити и на основу искуственог материјала интерпретирати. Садашња скромна истраживачка искуства у социологији слободног времена и туризма, упућују на закључак да се припадници „путујућег човечанства“ брже ослобађају предрасуда, отворенији су у комуникацији и сарадњи са другим групама, срединама, мање су ксенофобични и поседују већи праг етничке и цивилизацијске толеранције. Драго ми је што и моје истраживање о ходочасницима у Србији, о коме ће бити речи у трећој сесији, може да потврди ове закључке.

Драган Коковић у раду *Ходочашће у светлу савременог путујућег човечанства* такође акцентује homo turisticus-a, и превасходно пише о општој проблематици туризма која нас преко нових теоријских иницијатива и конкретних емпиријских истраживања уводи у целокупност људске егзистенције, живота и рада, понашања у слободном времену. За овог аутора ходочашће означава масовну појаву, везану за феномен религије. Са експанзијом слободног времена и туризма, оно постаје нови феномен и не може се сводити само на уобичајене интерпретације. Нова теоријска иницијатива и конкретна емпиријска истраживања уводе проблематику ходочашћа у подручје тзв. световне културе, сматра Коковић. Масовна путовања на тај начин постају

једна од основних функција савременог испољавања друштва и значајно подручје спектакла.

Као заједнички именитељ свим вишим врстама и облицима туризма аутор издваја путовање и потрошњу. Вишак слободног времена и вишак средстава два су чиниоца који пресудно утичу на задовољавање туристичких потреба. Коковић се позива на савремене теоретичаре за које је туризам скуп односа и појава које произлазе из путовања и боравка посетилаца неког места, ако се тим боравком не заснива стално пребивалиште и ако с таквим боравком није повезана никаква њихова привредна делатност. Садржаји туризма су постали роба на тржишту велике „индустрије слободног времена”. Аутор износи евидентну чињеницу да кретање и „путујуће човечанство” већ годинама утичу на обликовање туристичке културе као привременог начина живота, али и на мењање локалних култура. Ова врста културе не укључује културу из које туристи долазе – увезену културу. Ходочашћа годинама утичу на обликовање савремене културе као привременог начина живота, али и на мењање локалне културе чије становништво врло често критички гледа на ове феномене због неповољног деловања путујућег човечанства које им ремети свакодневни начин живота.

У прилогу *Социолошки запис о ходочашћу* Иван Цвитковић каже да се може се говорити о кризи разних видова религиозности, али не и о кризи ходочасничке религиозности. Паралелно с ходочашћима развијао се и религијски туризам који постоји откако постоје религије. Свети списи говоре о обавези ходочашћа, а свака религија има своја ходочасничка места. Цвитковић даје социолошку типологизацију ходочашћа која може да послужи свима који се емпиријски баве овом проблематиком. Време ходочашћа најчешће везано за празник (нпр. Курбан Бајрам код муслимана; Госпојину код католика и православних...).

У неким религијским заједницама постоји писана обавеза верника да посећује одређена места значајна за верски живот. Неки ходочасте чврсти у својој вери, неки да би је тек (про)нашли.

Преко ходочашћа се тражи опроштење, а често је тзв. “заветно ходочашће“ чији је мотив оздрављење. Ходочашћа прате организовање игара, културних и економских манифестација, „пијаца“, сајмова и тако доприносе развоју туризма. Тако се остварују међурелигијске, међунационалне, па и међудржавне комуникације.

Кад је реч о понашању у месту ходочашћа – садржај ходочашћа обухвата молитву, пост, обилазак места, остављање заветних дарова на

месту ходочашћа (нпр. цедуљице са записом молби и захвала), низ симболичких радњи које ходочасник обавља у средишту ходочашћа. Одлазак на ходочашће ојачава религијски идентитет, осећај припадности религијској заједници. Верује се да је молитва изговорена на „светим местима“ посебно делотворна. Социјално-политички аспект: масовна ходочашћа стварају слику о друштвеној моћи религијске заједнице. Цвитковић не заборавља ни социјални значај ходочашћа– на њему се исказује међусобна повезаност, развија осећај припадности истој групи, заједници. На истом месту окупљају се људи најчешће (код универзалних религија) без обзира на расу, нацију, језик, или социјално-класну припадност.

За ходочашћа су карактеристична два начела: 1) *начело једнакости*, јер припадници свих друштвених слојева посећују исто ходочасничко место и 2) *начело солидарности људи* различитих нација, раса, друштвених слојева,

Данас су ходочасничка „места указања“ и „свети градови“, максимално комерцијализовани. Сви остварују профит: туристичке агенције, власници ходочасничких места, домаћа инфраструктура, итд.

Аутор исправно прави разлику између ходочасничке и туристичке посете светим местима. Ходочашће и верски туризам сигурно нису синоними, али је тешко рећи где престаје ходочашће а настаје туризам. Ходочасник путујући испуњава своју свету дужност у потрази за спасењем у оностраниности. Туриста путује из задовољства. За практичног верника, место ходочашћа има духовну димензију, за остале је туристичка дестинација. Карактер савремених ходочашћа креће се од аутентичног духовног чина, до религијског туризма закључује Цвитковић.

Следећа три наслова односе се на интернационална ходочасничка места: Јерусалим, Мека и Путапарти.

Алексиос Панагопулос у раду *Јерусалим: Раскрсница монотеистичких религија* нас значајки проводи кроз Јерусалим, на светији град на свету за све три монотеистичке вере. Његов текст својим пластичним приказом вратио ме је у 90- ту годину прошлог века, када сам и сама походила Свету Земљу. Аутор нам као у најбољем туристичком водичу говори о времену које је најпогодније за посету Јерусалиму, указујући да су највеће гужве око Васкршњих празника, затим даје опис климе, говори о језицима који се користе, радном времену, јавном превозу, календарима и различитој нумерацији година. Најбоља илустрација мултикултуралности је да смо ми у европској 2010. години, Јевреји су у 5770. од постанка света, а муслимани у 1430,

Копти у 1726. Јерусалим је трећи најсветији град за муслимане, поред Меке и Медине. У њему се налази Харам ал-Шариф – Света гробница – Џамија из половине седмог века н. е, одакле се Мухамед уздигао на небо. У Јерусалиму су и најсветији јеврејски верски објекти – Западни зид, тј. Зид плача наслоњеног на некадашњи Соломонов храм на коме је сада Омарова Џамија. Аутор даје прикладно упутство шта би православац у Израелу требао да неизоставно посети. Издвојићемо у старом Јерусалиму, Храм Васкрсења, где се налази Христов гроб, у чијој је близини Православна патријаршија где стољује патријарх Теофилос III. Ту је и Пут страдања – Виа Долороса који води до Голготе. У близини су и многе друге светиње које аутор наводи у тексту. Да би се направила равнотежа са посетама толиким светилиштима ту су квартави са робом арапског тржишта и цењкање са трговцима. Неизбежан спој светог и световног. Представници све три религије се узајамно поштују, нажалост, то је углавном привидна толеранција. Алфа и Омега, почетак и крај, две су ствари због којих нема блискости међу њима, осим наметнуте физичке, јер деле исти простор. Под алфом Панагопулос подразумева настанак религије, под омегом крај или нови живот и наставак исте. Кад се придодају крвава историја овог древног града и његова садашња подела између Израела и Палестине не делује нимало оптимистички. У ту причу се уклапа и мит о крају света. Јеврејска заједница по предању, почеће обнову Соломоновог храма, на месту на ком је, за православне хришћане, почело хришћанско страдалништво. По пророчанству, у том храму биће устоличен Антихрист, и тим чином ће започети Армагедон – велики рат и најавити крај Света – Апокалипса. Ипак, истиче Панагопулос, за сваког верника путовање у Свету Земљу је јединствено животно искуство, духовни доживљај и преображај.

Дарко Танасковић у раду *Комплексна симболика ходочашћа у исламу* нас уводи у свет хаџа, великог седмодневног исламског ходочашћа у Меку који је обавеза/верска дужност сваког финансијски способног муслимана. Танасковић иштиће двоструку функционалност система основних исламских верских дужности, које су усмерене на то да потврде Алахову једност и јединственост, али и јединство исламске Уме. Темељна одлика ислама је да подједнаку пажњу посвећује оно-страној и оностраној, односно духовној и световној димензији човекове егзистенције. Ходочашће у Меку, које је Мухамед канонски обавио (око 624), утврдивши образац ритуала, било је, у ствари, обнављање Ибрахимовог (библијски Абрахам, тј. Аврам) ходочашћа које је такође имало изворни исламски карактер. Тако је, каже аутор,

остварен двоструки рез и повучена двострука линија дисконтинуитета. С једне стране, пагански преисламски ритуал ходочашћа описан је као искварена и искривљена пракса, као далеко сећање на ибрахимски/аврамовски узор, док је, с друге стране, утврђивањем првенства меканског светилишта над Јерусалимом, истакнута супериорност ислама над библијским једнобоштвом. Пошто је градитељ Ка'бе, Ибрахим, заправо био први монотеиста, што значи муслиман, јудаизам и хришћанство се, у односу на сопствене корене, сматрају познијим и девијантним религијама. Зато је управо Ка'ба у Меки утврђена као прво, једино и вечно место ходочаственичког обнављања покорности Алаху и његовој неприкосновеној вољи. Иако се радило о суштински новом изданку јудеохришћанског монотеистичког стабла, ово је значило својеврсно „проглашење независности“ у односу на претходну једнобожачку традицију. Сви сегменти строго прописаног и формализованог ритуала ходочашћа имају наглашени симболички смисао. Ходочасници, сваким својим чином сведоче оданост Једном и Једином Алаху, ономе у чију је славу још праотац Ибрахим изградио храм, ојачавајући истовремено осећање братског и равноправног заједништва у јединој правој вери. Хаџилук је моћна потврда јединства вере и верника. Ходочасници се у припремној фази улажења у стање ритуалне чистоте, одевају у једнообразну белу одећу, увијајући се у два комада неопшивеног белог платна, тзв. *ихрām*. У њему су сви муслимани једнаки пред Алахом, и богати и сиромашни, и учени и неучени, и стари и млади. Обилажење око Ка'бе симболизује планетарно кружење, а кроз целивање Црног камена у Ка'би понавља се Мухамедов пољубац. Врхунац ритуала, стајање ходочасника пред брдом Арафат, симболизује стајање пред лицем самог Бога у физичком и духовном ставу пуне покорности, да би, тако оснажени, попут праоца Ибрахима, нешто касније симболичним бацањем каменчића у месту Мина, каменовали Шејтана и поразили зло у себи и у свету. И клање жртвене животиње, којим се хаџилук завршава, поред социјалног смисла дељења mesa сиромашнима и јачања свести о потреби верничке солидарности, сећа на Ибрахимову спремност да зарад Бога жртвује и сопственог сина. Наравно, у Курану то није, као у Старом Завету, Исхак, већ Исмаил, онај исти који му је помагао у грађењу Ка'бе. Бријање главе и одсецање прамена ходочасникове косе, које се врши пре напуштања Меке, симболично објављује његов духовни препород, односно нови почетак живота, као да је реч о враћању у обличје тек рођеног детета. Танасковић наглашава да оно што је у исламу нарочито истакнуто јесте изоштравајућа монотеис-

тичка и снажна социјализујућа функција хаџилука, што га и данас на општемуслиманском плану чини неисцрпним генератором виталности ислама као вере и заједнице.

На крају представљања у првој сесији је рад Наде Секулић *Путапарти као место ходочаића – Нови религијски покрет или глобална трансформација религиозности?* Ауторка покреће многа важна питања везана за однос религије и глобализације, сматрајући да је важно учити да се религија и религиозност данас испољавају претежно у „глокалним“ условима. Иако далеко више обећава приступ који повезује религију и профано искуство него онај који ће стално бити суочаван са одступањима у постојећој друштвеној пракси од прописаних вредности, ни модернистички оријентисан теоријски оквир не задовољава у покушајима да се осветли савремени аспекти обнављања религиозности, као и утицаја цркве. Зато Секулићева залаже за шири појам религије. Тејлор је један од аутора који се залаже за уочавање комплексности религијских мрежа значења и пракси. Из те перспективе, у раду је указано на један од савремених религијских покрета или феномена, везаних за Хинду традицију и неке од њених аспеката који могу бити од глобалног значаја. Централна тачка рада је опис енормног развоја једног малог индијског села у 20. веку, који се десио у оквиру ширења религијске мисије још једног индијског свеца, Сатја Саи Бабе. Број његових следбеника широм света процењује се у распону од 10 милиона (што је и минимални број), до 50 милиона по процени самих следбеника. Пре рођења Саи Бабе, Путапарти је био сасвим неразвијено индијско село на југу Индије, без питке воде и струје, са могућношћу стицања тек елементарног образовања. Само име Путапарти потиче од речи Пута – „Мравињак“ који настањују змије. Данас је Путапарти високо развијен образовни, медицински и културни центар, са универзитетом који покрива програме од информатике и математике до колеџа за управљање домаћинством. Ови програми, односно целокупан универзитет у Путапартију, део је национално признатих универзитета. Болница у Путапартију је настала подршком донација, бесплатна је за све кориснике, као и велики библиотечки центар и неколико музеја чија је основна функција промовисање универзалне религије, засноване на толеранцији и разумевању основних вредности садржаних у постојећим религијама света. Главни мотив ходочасника изузимајући трговце, обичне туристе и вагабунде, јесте вера Саи Бабинић следбеника да је он божанско биће, инкарнација великог Аватара који долази на земљу са јединим циљем да помогне човечанству да обнови божански поре-

дак на земљи који је нарушен у данашње време – Кали уге. Следбеници Саи Бабе не мењају своју веру нити он промовише неку нову религију. Они остају католици, муслимани, будисти. Унутар овог учења не постоје ученици, монашки редови, нити посредници учења, нити идеја о успостављању нове школе или лозе учења. Посматран са једне стране, и сам религијски покрет који представља Саи Баба припада једној од струја нових религијских покрета, који се, с обзиром на свој статус у односу на велике признате религије света, може сматрати маргиналним и веома партикуларним. Са друге стране, истиче Секулићева, тај покрет се не уклапа најбоље у постојеће класификације. Усмеравајући пажњу на комуникацију и важност солидарног повезивања људи у односу на важност догматског дефинисања правоверности и верске истине, деловањем овог покрета нуди се један модел за решавање конфликта у међурелигијском дијалогу.

РАСПРАВА

Љубиша Митровић

СОЦИОЛОШКО ТРАГАЊЕ ЗА ДУБИНСКИМ МАТРИЦАМА „НЕВИДЉИВОГ ДРУШТВА“. Стицајем околности на Економском факултету у Нишу данас пре подне почео је са радом научни скуп о регионалном развоју, на коме сам имао саопштење о импликацијама глобалне кризе на периферизацију Балкана. Без обзира на постојећу кризу, педесетак учесника су врло оптимистички говорили о регионалном развоју, уз присуство представника власти и надлежних министарстава. Изгледа да је још једина тема која је преостала за јавну причу јесте ова о недовољном утицају региона на сопствени развој. Тај оптимизам је евроентузијастички и иде линијом институционалне приче о копирању европских модела развоја. По који глас онда додаје да ће се, без обзира на те промене, наставити диспарат у развијености и противречност у унутрашњој колонизацији између севера и југа у земљи.

Оно што сам, међутим, могао да прочитам у радовима у овом зборнику, казује ми да овде влада један другачији дух, овде је социолошка заједница посвећена истини, не бави се идеолошким мантрама; ако смо у време једноумља били посвећени мање-више коректној интерпретацији шта су основне вредности Марксовог духа, време је да се данас социолози отворено баве истином. Дозволите ми зато да на почетку истакнем важан допринос ЈУНИР-ових конференција: састоји се у откривању матрица тзв. „невидљивог друштва“ (Ален Турен), које опредељују понашање индивидуалних и колективних актера на друштвеној сцени. Балкан је привремено и привидно пацификован регион, регион недовршеног мира, НАТО оклопницима умрежен. Социолози религије морају да проуче: 1. дубинске матрице и пронађу путеве превазилажења културних траума, насталих из етно-политичких конфликта из последње деценије двадесетог века, 2. средње матрице структуралних облика узроковања сукоба, све до 3. најдубљих културолошких матрица, у шта спада и ово о чему ми данас говоримо. Да ли религија обнавља разлике на један инхибирајући начин или може да представља мост толеранције, да дозвољава могућност да свако верује у своју веру, а да и даље другујемо и будемо комшије?

Видите, Европа више није у знаку ни Вили Бранта, ни евросоцијал-демократског модела, него постаје настављач англосаксонског неолибералног модела који је социјал-дарвинистички и који ће, пре или

касније, изазвати пошаст глобалних и регионалних сукоба. Нико не доводи неолибералну стратегију развоја у питање. Оно што нам се тренутно збива многи доживљавају као пролазне, дечије болести, а занемарују да овај банко-центрични модел није развојни модел који може балканска друштва да извуче из проблема. Крајње је време да се балкански интелектуалци, без обзира на етнократски постављене границе, опамете и посвете науци, односно окане идеолошког малтретирања народа испразним причама. Реке понорнице које ми изучавамо, као различите форме религијске културе, то „невидљиво друштво“, то је много значајније од тога како да препишемо хиљаде европских прописа и задовољимо тражене европске стандарде!

Моје примарно поље интересовања није социологија религије, већ социологија развоја и питања глобалних и регионалних аспеката развоја у савремености, а последњих пет година бавим се и туризмом, као гостујући професор на једном колеџу у Благоевграду. Но, социолог се увек мора адаптирати и из угла оног знања које има да промишља друштвене проблеме.

У свом саопштењу укрстио сам *homo religiousus*-a и *homoturisticusa*-a као загонетку пред нашим наукама, односно покушао сам да одговорим на питање каква је улога верског туризма у поменутиим релацијама. Разматрам узроке обнове религије у савремености, ревидирам и сопствено оптимистичко марксистичко и неомарксистичко, дакле атеистичко становиште о томе да је религија само пуки израз социјалне немоћи човека, већ представља насушну психолошку и антрополошку потребу пред видљивим и невидљивим силама света. Анализирам обнову религијског унутар модернизацијских и антимодернизацијских процеса, глобализације, успона потрошачког друштва, социјалдарвинизације света, неуспеха модернизације у земљама тзв. трећег света, девастације социјалне структуре и квалитета живота у земљама у транзицији. Полазим од тога да човек није затворена монада нити усамљена, залеђена трска, него вишедимензионално биће и у том контексту промишљам шта се збива са *homo religiousus*-ом и зашто се обновља религија и потреба да људи верују. Религијско представља и облик очувања идентитарне културе друштвених група. *Homo turisticus* настаје сада као део тог путујућег човечанства, када туризам више није индивидуална авантура, нити привилегија аристократских слојева, већ постаје масовни социјални феномен. Човек је радознало и динамично биће, које тежи за освајањем нових обала, у интеракцији са других људима, народима, културама и цивилизацијама, дефинише и редефинише себе и свој идентитет, одно-

сно постаје протагониста савременог процеса глобализације света. У том смислу, правим разлику између актера и агента: и световни и верски туристи имају већу мобилност и потребу да посећују различите објекте и места. Они су актери било пасивног и неосвешћеног посредника или активног протагонисте вредности културе мира у интеракцијским односима и процесима. Онима који путују додир различитих култура омогућује да јачају религијску и етничку толеранцију и смањују нетрпељивост, етноцентризам. Дакле, верски туризам, поред идентитетске, има интегративну и интеркултуралну функцију у савременом друштву.

Данијела Гавриловић

Само једна мала реакција на излагање проф. Митровића. Пошто се, поред социологије религије, бавим и социологијом морала, када говоримо о стандардима, просто ми се чини да савремено друштво, које је сада густо испреплетено односима, мора да тежи ка одређеним стандардима да бисмо уопште могли да комуницирамо. То важи и за религијски туризам: стандардима би се спречило да се он врати у стање крсташких ратова, односно подстакло би се на тај начин сусретање култура на основама толеранције, упркос свим критикама које би се могле изрећи на рачун вршења стандардизације. Верујем да када се враћа кроз стандарде и форме примерене модерном друштву, религија може да буде присутна у облику о коме говоримо. А ако се ради о некаквом волунтаризму, импресијама и фундаменталистичком враћању, онда се плашим да ће религијски сусрети у туризму да се претворе у нешто друго. Ето, то је била само једна реакција.

Драган Коковић

ЗАШТО СВЕТ ХОЋЕ У СВЕТ? Инспирацију за рад пронашао сам у својим општим проучавањима културе као начина живота, поготову у том искуству разлике о коме је говорио и проф. Митровић. Исидора Секулић је у „Норвешким писмима“ на једном месту написала следећу реченицу: „Свет хоће у свет!“. А зашто свет иде у свет? Не да сазна о другом свету, већ да баци поглед на своју културу и свој начин живота. Ђуро Шушњић, који, ево, седи овде поред мене, написао је да човек може да проживи читав живот, да нигде не крене и да мисли да не постоји ништа другачије него то што је он проживео. Посебан сегмент у мом раду представља прича о авантуризму, о потреби човека да створи нове вештачке препреке, у времену у коме су се изгубиле неке друге препреке.

Однос религије и културе мора подразумевати схватање културе као начина живота. У свом раду говорим о туризму као размени вредности и туризму као стилу живота, о туризму као начину културног учешћа, али и туризму као врсти социјалне патологије... Туристичку културу дефинишем као специфичан начин живљења туриста за време путовања и она је увек привременог карактера, дакле не укључују културу из које туриста долази. Локалне културе, пак, упливе туристичке културе доживљавају као најезду, као нешто што је неповољно и што је диктат туризма. Још једно занимљиво питање је и авантуризам као дивљи литерализам. Авантуру сам одредио као упадање човека у нешто непознато, што је наравно суочено са опасностима. У постојећој зјапећој празнини у којој се човек налази, авантура није случајно уведена. Незапослен човек који није укључен у конкуренцију рада, тражи конкуренцију на другом месту, па и прилику да се испољи кроз некакву авантуру, авантура се појављује као замена, надокнада и компензација.

Теза да човек треба да редукује напетости и западне у хомеостазу више апсолутно није тачна. Људи данашњице траже напетости, желе да побегну од досаде која је најгори педагог. Исто тако, свако тумачење игре и живота као компензације је најповршније тумачење. Но, човек у суштини има потребу за бегом, да дубоко удахне као дете, да води авантуристички стил живота. Е, сад, у случају верских туриста треба нагласити да њима авантура не пада на памет, чак је се плаше, јер може довести до штампеда приликом различитих ходочашћа... Ето, толико, за сада.

Иван Цвитковић

ХОДОЧАШЋЕ И ТУРИСТИЧКА ПРОПАГАНДА. Чим је завршена ратна катаклизма, обновио сам везе са својим пријатељима социолозима из Србије и самим ЈУНИР-ом, чиме желим да нагласим потребу јачања регионалних повезивања, поред оних европског предзнака. Јесте напор путовати десет сати аутобусом до Ниша, али и мени колегице и колеге долазе у госте на религијским студијама које сам покренуо у Сарајеву на свом факултету. Узајамна размена долазака вид је јачања комуникације и сурадње.

Захваљујем на исцрпном представљању мог реферата и о томе даље не бих говорио, али бих пренео своје утиске о рефератима заступљеним у зборнику. Мислим да смо занемарили један вид ходочашћа, а то су *ходочашћа сјећања*, као облик свјетовне религије, која се стално мјењају са ратовима на Балкану. Има још један занимљив фено-

мен, а то су *ходочашћа на рачун државног трошка*, попут војних ходочашћа у Лурд, гдје колоне аутобуса под војном пратњом и о државном трошку путују у Лурд. Са друге стране, неке културне институције пропадају, јер немају помоћи из фонда државних средстава. Треба ли једна официјелно секуларна држава свих грађана да подржава ходочашћа само једног типа грађана?

На овим нашим просторима појављује се и проблем презентације ходочасничких мјеста у туристичкој пропаганди. Нема података о маршрути, о удобности пријезова и смјештаја, мјесних јела и пића, традиција и обичаја, културе и послова тога краја. Рецимо, кад год дођете у Међугорје, посебно лети, ви немате где паркирати аутомобил! А док дођете од главне продавнице до Међугорја, ви морате пазити да вам точкови не отпадну од рупа. И нико се не сјети да тамо наплаћује паркинг, који се иначе наплаћује свуда на јавним површинама! Паре су ту, али их нико не зна узимати! Неспособност људи да узму новац који је око њих и да га инвестирају у туризам и у друге ствари...

У вези реферата о повратку религиозности, питао бих да ли се на овим екс-југословенским просторима ради о јачању религиозности или о јачању црквености? Друго, је ли се десио повратак религија или повратак к религијама? Је ли у питању потрага за духовним животом или је у питању повратак изгубљеним корјенима? Видите, у вези података о обнови религиозности, мало је оних који су ступили у нове религиозне покрете, углавном се ради о повратку прадедовским религијама. То су три питања која сам желио поставити, са намером да развејем неке сопствене дилеме или заблуде.

Драган Коковић

Или се ради о псеудоповратку религији? Оно што мене јако занима јесте питање повратка религији савременог скоројевића. Појединци, чијем имиџу недостаје још једино религијски стил живота, врло сметају истински преданим верницима. Они заузимају прве редове приликом верских прослава, а не знају се правилно прекрстити.

Алексиос Панагопулос

ЈЕРУСАЛИМ – ПРИМЕР РЕЛИГИЈСКОГ СУЖИВОТА. Први пут сам у вашем друштву и хвала организаторима што су ме позвали. У вези верског туризма имам да кажем да се бавим монотеистичким религијама, хришћанством, јудаизмом и исламом. Јерусалим, као један од најстаријих светских градова, представља почетак и крај људ-

ске цивилизације, али и свих религија. Овај град нам много тога говори, најпре како да људи пронађу начин заједничког живота и путеве којима ће се заједно кретати, без обзира на сопствену религијску припадност. Неколико сам пута био у Јерусалиму и имао сам прилику да видим на делу како успева та идеја заједничког живота између Јевреја, православаца и припадника ислама.

Слободан Стојановић

За проф. Цвитковића питање да се одреди у којој мери је религиозни туризам данас демократски феномен, а у којој мери популистички? И друго питање: у којој мери религиозни туризам производи друштвене последице присуства истине у друштву и присуства лажи, односно духовност као истину и обману као лаж? Туризам нужно производи сувенире, па и религиозне сувенире, а с обзиром на то да их нема довољно, он мора да их умножава и омасовљава, па према томе не само да производи илузију, већ и лаж, о чему је Бењамин писао.

Иван Цвитковић

Нажалост, ја нисам учествовао у емпиријским истраживањима таквог типа, која би једино могла да дају релевантан одговор на постављена питања. Мој рад и носи назив „Социолошка скица о ходочашћу“, ишао сам на постављање једне типологије, гдје би сада требало истраживањима потврдити оно што је у типологијама наведено. У Босни и Херцеговини не постоји више Фонд за научно-истраживачки рад, као што смо раније имали, за науку се издвајају смешно мале суме, једино уколико се обезбеди каква инострана финансијска подршка.

Данијела Гавриловић

Да ли се онда у том религијском туризму не ради о инструментализацији религије? Јер, ако говоримо о туризму, онда неумитно говоримо и о клијентима, потрошачима, о савременом друштву као потрошачком друштву. Да ли је јерес говорити о путовањима у којима духовна страна бива скрајнута у други план?

Љубиша Митровић

РЕЛИГИЈСКИ ТУРИЗАМ И КРИЗА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА. Добра су питања постављена и ове рефлексije колега на изванредан начин мотивишуће делују на нашу даљу расправу. Проблем је, међутим, много сложенији. Верски туризам није само израз неке

псеудо потребе, некакав кич-туризам. Од људи се не може тражити да буду у кавезима монашких ћелија у условима глобализације, нових технологија, масовне социјалне и просторне покретљивости становништва. Треба рачунати на један нов контекст у коме ми данас живимо. Узрочни подстицаји успону религије садржани су у лику неуспеха модернизације, имплозије социјализма, масовне несигурности људи, егзистенцијалне тескобе, сумрака за већину света интегрисаних идеологија и образаца. Све то суочава припаднике различитих слојева и друштвених група са обновом традиционалних матрица и облика друштвене свести. Ако ту њихову узнемиреност, духовну упитаност, ако хоћете, жеђ да смире себе и успоставе духовну равнотежу, више не могу идеологије да задовоље, онда ће то сигурно учинити религија...

Колега Коковић поставио је питање да ли је обнова религије израз неке показне потрошње елитних слојева и популистичке идеологије, где религија треба да замени идеолошке супстрате у дејству владајућих група наспрам бирачког тела ради система легитимације власти. Има и тога, али не заборавите да криза која нам се дешава није коњуктурна, већ темељна криза. Бурдије нас је лепо упозорио да се налазимо у ери светске конзервативне рестаурације или како каже Волерстин, 1989. године није пропао само социјализам, већ и основне вредности либерализма. Ми живимо у једно банкоцентричном систему, имамо владавину финансијске олигархије у свету, напуштени су сектори реалне економије, која је водила рачуна о масовном запошљавању, речју, људи су изгубљени. Зато се један број људи озбиљно враћа облицима традиционалне религије или ће измислити нове облике религије, нове храмове, макар и покретне, да би успоставио религијску равнотежу, јер се не може живети дуго са узнемиреношћу, произведеном социјалном несигурношћу и унутрашњом духовном тензијом... Не ради се, дакле, само о томе да је сада клер у акцији, односно њихова политизација, већ се ради о дубинским потребама које активирају ово, рећи ћу, „цвеће наде“ или, како би Маркс рекао, „илузорно сунце“.

Радосав Пушић

СВЕТА МЕСТА И ПИТАЊЕ МАНИПУЛАЦИЈЕ ВЕРОМ. Назив овог скупа је „Ходочашћа, култна места и верски туризам“. На самом почетку отворена је једна дискусија која иде у правцу идеолошко-политичке расправе и питања односа моћи великих и малих на данашњој светској сцени. Хајде да се вратимо нашој теми. Ако је у

питању нешто што се дотиче вере, оно може бити у функцији цркве, идеологије, државе, а може бити и вера срца лично. Криза траје од првог тренутка када је човек ступио на тло ове планете, барем ја тако мислим. Ако говорите о нечему што је онтички или онтолошки религиозно у нама, можемо да се споримо, јер има оних који кажу да је политика оно што је наш темељ, имате оне који кажу да је то филозофија, трећи придају важност новцу... О чему, заправо, говоримо? Ако говоримо о поремећеним вредносним системима, то је веома дискутабилно, јер тамо где имате истину, истовремено имате и лаж. Како је могуће да се питање вере толико профанише да сада већ говоримо о туризму? Шта је ту ново? Ја мислим ништа, од неолита наовамо. Јер сте и у неолиту имали исту врсту манипулације коју имате и данас, слични проблеми који су мучили оног човека, муче и овог данас. Основна, егзистенцијална људска питања нису решена... Шта су то света места којима се данас враћамо и да ли су она света? Има ли ичег светог за нас, ако смо убили Бога, како је говорио Ниче? Шта онда још тражимо? Ко га је убио, зашто смо га убили? Без обзира на то да ли ћете однос према светом наћи у туристичкој агенцији или у породици, увек имате потребу за манипулацијом. У Босни, рецимо, имате пирамиде, које посећује велики број људи. У Хрватској се појављује Дева Марија и без обзира да ли је то истина или лаж, велики су новци у међувремену зарађени. Ако говорите о ходочашћу, поставља се следеће питање: шта ми или кога ми ходочастимо? У чију то причу улазимо и да ли идемо ка местима или идемо ка нашој сопственој причи? Или ка нечијој другој причи. Верујемо ли ми уопште?... Имају ли та места ка којима идемо неку привлачну снагу? То свако од нас може да одговори за себе. Ја кажем да има и ја сам на неким местима осетио такву блискост. Има ли речи да се то опише? Нема, нема конференција које би то могле научним језиком објаснити, нити их може бити, јер је то неизрециво. И пазите, то није ствар модерности. То је провокативно, то чуди, то је авантура, јер привлачно је када се крећете према нечему што је тајновито. У Кини имате хиљадама годинама ходочашћење истих планина, на којима нема ничега од материјалних остатака. То чега нема, то што се не види, то се ходочасти. Па, чекајте, зашто људи не би зарађивали на томе? Али, то нема никакве везе са религијом, нити са духовношћу, са светим још мање. Да ли оспоравамо светост? Не. Да ли знамо свето? То су велика питања... То што је апсурдно, то су места ка којима ми идемо. То јесте уистину свето, али нема начина да се то објасни...

Хајде да се зато више бавимо темом овог скупа, да покушамо да одговоримо на нека врло интересантна питања. То су, иначе, питања која стоје пред човеком од како је на планети Земљи, то нису нова питања.

Иван Цвитковић

Госпа се није појавила у Хрватској, већ у Босни и Херцеговини. Друго, Папа није рекао да је то лаж и да није истина, нити ће Ватикан икада тако брзо пресуду донијети. Коначно, црква је ту прагматична: да ли се свет тамо окупља? Окупља се. Да ли то јача духовност? Јача. Они иду управо онако као што иде и социолог. Цркви то одговара, то су велики економски интереси, према црквеним информацијама милион људи тамо дође годишње. Ми врло често потцјењујемо економски аспект код ходочашћа. Навешћу само један пример. У двадесетом стољећу петстотина процената је порастао број муслимана, сада је изашао на милијарду и двесто хиљада, претекли су по бројности католике. Даље, они рачунају да ће се удвостручити до 2050. године, да ће их бити двије и по милијарде, а да ће већ за двадесет година приходи Саудијске Арабије од ходочашћа бити већи од нафте, с тим да ће нафте до 2050. године вјеројатно нестати. А вјерска дужност је муслимана да макар једном у животу посјете Меку, према томе, вјерски туризам доноси власницима светих мјеста огромни капитал.

Радосав Пушић

Али, ако Ви кажете „светих места“, она су толико профанисана да свако може да дође до њих. У чему се онда састоји светост тих места? Друго, ако ви рачунате са тим економским димензијама, да ће то бити главни извор прихода, о каквој врсти вере, религиозности и преданости Богу говоримо? Онда можете узети онај предиван есеј Карла Маркса о новцу и рећи да су све тајне решене, да је то кључ за све наше проблеме. Ако је новац наш нови Бог, па дајте да му се клањамо. У ствари, ми му се и клањамо, само што понекад правимо илузију да то не чинимо. Даље, ако говоримо у том кључу, зашто онда научни скупови нису иста та ходочашћа? Јер, научни скупови у свету, ако говорите о економској димензији, имају исто елементе вере, битно је бити виђен на неком скупу, као што је битно бити виђен у Меки. Имате часописе са СЦИ листе, ви морате објавити тамо да бисте били научно релевантно прихваћени. Ако на тај начин гледамо на ствари, онда ћемо ствар проширити до крајњих граница: не пос-

тоји ниједна граница међу нама, у нама, са нама у било ком друштву која нема обележје ове теме о којој ми данас разговарамо.

Игор Стаменковић

ОДНОС ХРИШЋАНСКИХ ЦРКАВА ПРЕМА РЕЛИГИЈСКОМ ТУРИЗМУ.

Желим да се захвалим организаторима што су ме почас-
твовали позивом да учествујем у раду конференције о верском тури-
зму, јер се деценију уназад бавим овим питањима. Није исто када
говоримо о ходочашћу и верском туризму, то су две потпуно раздво-
јене сфере. Ја ћу говорити са аспекта туристичке индустрије, погото-
ву када је у питању однос хришћанских цркава према религиозном
туризму. Да би верски туризам био ходочаснички, он мора бити ор-
ганизован, дакле масован... Покушавао сам у више наврата да побу-
дим неку свест у Српској православној цркви да се на озбиљнији на-
чин приступи религиозном туризму, јер је чињеница да многи мана-
стири јако добро привређују од тога, јавност то види и зна. Нажа-
лост, многи манастири нису припремљени за дочек гостију, рецимо,
монахиње и монаси морају да чисте санитарне чворове или се баве
организационим питањима које би апсолутно неко други могао да
ради. Настојао сам да подстакнем у Српској православној цркви от-
варање једне канцеларије која би комуницирала са туристичким ор-
ганизацијама и са туристичком привредом у Србији. Да се направе
протоколи посета манастирима, да сваки манастир изрази своје зах-
теве у погледу начина посећивања итд. Ми овде још увек нисмо све-
сни јачине религиозних путовања и обавезе да се интегришемо у све-
тске токове. Јер, мултипликативни ефекат туризма је толико јак да се
дотиче апсолутно сваког облика индустрије, апсолутно све што пос-
тоји има своју примену у туризму.

Прошле године је Светска организација за светска путовања, чији је
оснивач Кевин Рајт, менаџер из Америке и која има годишње члана-
рине од 500 до 10.000 евра, прогласила 2009. годину годином вер-
ског туризма. Религија и ходочашће проглашени су најмасовнијом
миграцијом људи који мора некако да се организује. У Меки је Сау-
дијска Арабија однедавно увела и принцип идентификације верника,
свесна чињенице да многи верници пострадају у честим стампедима
ходочасника. Мека је чак препознала и форму *конгресног туризма*,
дакле, људи који из пословних разлога долазе у Саудијску Арабију и
желе да свој пут поклопе са временом доласка на ходочашће. Из тог
су разлога покренули градњу врло луксузних хотела у близини Меке.
Сви наши људи који су живели у дијаспори и радили у представниш-

твима великих тадашњих југословенских агенција („Путник“, „Компас“, „Југотурс“) имају искуство са организованим верским туризмом.

Ја сам члан управног одбора Туристичке организације у Новом Саду. Ми смо препознали тзв. *цикло-туристе*, то су подунавске Швабе, којима смо понудили да се врате у Војводину и виде места из којих су потекли њихови преци. Не можете ни замислити колико људи на бициклама сваког дана посећују манастире на Фрушкој гори, а највећи проблем им је услуга, односно немогућност да закључају тај свој бицикл који вреди десет хиљада евра и да се пресвуку и на пристојан начин посете манастир.

Ема Миљковић

Желела сам као историчар да подсетим да та индустријализација ходочашћа или ходочашће као бизнис, који год хоћете термин да употребите, није ништа ново. Каба је била свето место и у предисламском периоду, наравно, на један другачији начин, али је поштована. Мека је имала велику корист од Кабе управо у времену пре Мухамеда. Чак је то био и разлог што су Меканци врло лоше прихватили и Мухамеда и појаву нове религије.

Друга ствар је терминолошка дилема. Надовезујем се на колегу Пушића и подсећам да готово сви ми користимо термине вера и религија синонимно, а вера и религија нису исто. Религија је систем, а вера је оно што човек носи са собом у срцу. Арапски језик, рецимо, разликује „дин“ као религију и „иман“ као веру, па се каже да „нема дина без имана“.

Да се осврнем и на оно што је колега Стаменковић назвао конгресним туризмом. То се у исламу не сматра ходочашћем. Ходочасник у исламу мора да крене с намером да ходочасти, да обави претходне припреме и ритуале. Он не може отићи на конгрес, а онда успут да одради и ходочашће. То је онда „умра“, мали хаџ, а не ходочашће.

Радосав Пушић

„Све што је узвишено исто је тако тешко као што је и ретко“, реченица је којом је Спиноза завршио своју *Етику*. Ово о чему ми говоримо нити је тешко, нити је ретко, а још мање узвишено. То може бити религиозни туризам, никако верски, јер то вера дефинитивно није. Ако има вере, нема туризма, али има вере у туризам, у бизнис, у економију. Ту врсту узвишености коју су велики умови хиљадама година пре нас изрицали, та врста ретког, узвишеног и светог није

једноставна, то је мукотрпан и тежак, превасходно за индивидуу, самоспознајни, овоземаљски или оноземаљски пут који није лако савладати. Нема те туристичке организације, нема тог аранжмана, нема тог пи ара који ће вам понудити, осмислити и дати путоказ да нађете своју душу. Али, понудиће вам аранжман да нађете култно место. Од како је бомбардована кинеска амбасада у Београду за време последњег рата, не постоји ниједна кинеска амбасада која не посети ово место како би се поклонила сенима мртвих.

Драган Коковић

Дуганџија је писао о световној религији: не верује се, али се верује у туризам. Подигнете нешто на пиједестал – спорт, туризам, нација – и прогласите световном религијом. Ево, ја се бавим социологијом спорта: стадион као свето место за навијаче. Имате све оно што имају ходочашћа: имате карневал навијача, имате ритуал, имате стадион, долазак је ритуалан, пође се од Трга Републике, па навијачи једни друге пецају, улазак у стадион има свој ритуал, па онда ко изгуби објект је подсмеха, па сукоби навијача итд.

Још једна важна тема је постмодерна и религија, религија је постала „супермаркет религиозности“. Нема више великих прича, не прича се више о великим религијама, Амери су први рекли: „Господо, можете да изаберете религију коју хоћете!“. Као што говоримо о робној естетици, говоримо и о робној религији...

Е, сад, питање зашто људи посећују таква места? То може бити излет, узлет, допуна и сл. Важно је питање зашто то чине. Да ли се културне руте увек поклапају са туристичким рутама? То су отворена питања. Чини ми се чак да треба неке ствари семантички преструктурирати.

Љубиша Митровић

Не треба да заборавимо да ми овде разговарамо о верском туризму у оквиру социологије религије. Уколико то заборавимо, онда ћемо кренути да се бавимо маркетингом, организацијским аспектима, замеркама цркви што не води рачуна о комодитету ходочасника, путарима што нису поставили покретне тоалете и слично. Намерно карикирам да бисмо се вратили на суштинску тему. Туризам је релативно нов феномен, а посебно верски туризам, без обзира на опаску колегинице Еме да је религија прастари облик друштвене свести и праксе. Очигледно је да се потребама људи и друштвеним групама манипулише, да се оне инструментализују и ова расправа је указала на ту појаву.

Ако је црква у позном средњем веку увела индулгенцију, шта ће онда још ови модерни матрапази и лихвари око цркве, који немају никакве везе са духовношћу, да измисле? Ова дискусија показује како се врши преплитање и банализација религијског и профаног у друштвеној пракси, под утицајем различитих друштвених група. Много је распутница на путу разумевања верског туризма, као да смо потиснули оно што је суштина верског, верујућег и религијског, а туризам је дошао као нуспроизвод. А из угла потрошачког друштва он се сада фокусира и центрира као главна сила. Драган Коковић је с правом поставио питање о постмодерности и религији. Ако у постмодерни имамо децентриране парадигме, од религије судбине ка религији избора, свако може да сагради своју покретну црквицу и да је носи на леђима. Социологија се пита, за разлику од туризмологије, за позадинска социо-културна значења религије, туризма и религијског туризма.

ДРУГИ ДЕО
ХОДОЧАШЋЕ И ВЕРСКИ ТУРИЗАМ:
НЕКАД И САД

УВОДНО САОПШТЕЊЕ

Данијела Гавриловић

**НЕКОЛИКО ВИЊЕТА О ХОДОЧАШЋУ И СВЕТИМ
МЕСТИМА ДУЖ ВРЕМЕНА И ПРОСТОРА***

Ема Миљковић у тексту „Ходочашће у Османском царству (16-17. век)“, на основу рецентне литературе, исцрпно извештава о догађајима који су пратили средњовековно испуњавању једне од светих дужности свих муслимана света – одласку на хаџ у Меку. Институцију муслиманског хаџилука у османској држави захтевала је најпре обезбеђивање организованих каравана за кретање шаренолике верничке масе од Магреба до Ирана: два највећа полазила су из Дамаска и Каира, трећи из Јемена. Опскрбљеност потрепштинама за десетодневни догађај била је обавеза самих ходочасника, док је храну и воду за пратњу сигурала власт. Несигурне су процене о броју сакупљених верника у свете дане и крећу се између 70.000 и 200.000, о чему сведоче царске заповести и регистри, те драгоцени записи с путовања Евлије Челебије и других Европљана који су се, лажно се представљајући, придруживали ходочасничким караванима. Света места издржавана су султанским давањима, приходима самих градова, али и задужбинама у другим деловима Царства. Поред заштите, бринуло се и о инфраструктури за смештај, хигијени и храни. Интересантан је, међутим, податак који наводи ауторка да ниједан османски султан није обавио хаџилук, већ су власт представљале жене из владарских кућа, „јер је њихово присуство у политичком смислу било мање узнемирујуће за османске власти, а с друге стране имали су могућности за одређене више неформанле контакте, значајне у спољно-политичким оквирима“.

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (179013)*, који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

Садржај другог дела рада Еме Миљковић посвећен је тешкоћама и проблемима са којима су се суочавали хришћански верници на свом путу ка Јерусалиму, посебно патријарха и високог свештенства. Дневнички записи Арсенија Чарнојевића речито сведоче о етапама путовања, условима живота на путу и односу становништва према црквеном суверену и његовој свити. Интересантне за нас су и „Инструкције у 11 тачака“, својеврсно упутство Антоана Рењао, француског ходочасника, свима који се запуте на тежак и опасан пут до Свете земље и Јерусалима.

Следећи је текст Радосава Пушића „Кинеске планине: света или обична места“ којим нам аутор приближава хиљадугодишња настојања Кинеза да походе свете планине и открију њихов тајанствени и божански свет. Аутор записује „да је планина 'узвишено место' где светлост борави, она је предуслов да се дође до есенције свих ствари... Планина се у старој Кини доводила у везу са: ватром, ваздухом, водом, светлом, есенцијом живота, узвишеним местима која продуховљују тела и отелотворују дух“.

Аутор даје објашњење да се ту могу исцитати Конфучијеве идеје водиле које представљају моћ, правичност, ритуал, љубав и веру. Оно што је важно истаћи јесте да се ради о планини, као једном елементу рељефа, и ни о чему другом. Зашто је планина свето место? Како је она то постала? То су важна питања у трагању за тајном светог места, да ли је то консензус уже друштвене групе или consensus omnium. Планине су света места кроз деценије и векове, али без икаквих других пратећих ознака. На крају рада проф. Пушић успоставља линк са туризмом, али ми ту нису ствари до краја јасне: да ли се у том ходочашћу, које траје вековима, нешто мења с обзиром на тип, квалитет, понуду? Ко ходочасти, само људи који припадају конфучијанизму, је ли привлачно и за западњаке, шта се заправо са тим планинама данас дешава?

Трећи рад јесте рад Зорице Кубурић и Марије Кубурић Боровић „Поруке ходочасника из Тезеа“. Овај рад одговара на важно питање како настаје једно модерно свето место. Тачније, оно то може да постане одлуком једног човека, који је касније око њега конституисао заједницу и успоставио консензус да то јесте свето место. Недостају класични разлози у виду неке силе која иманентно извире из тог места, основа светости је заједништво у љубави. Поставља се питање да ли свако место може постати свето, ако се ми тако договоримо? Цитирам један одломак: „Порука се налази у сусрету различитости и промовисању мира у свету са инклузивним ставом према свим црквама

и верским заједницама, а не само ексклузивним слављењем својим светиња“. Занимљиво је и да се користе сва достигнућа савремене технике. Теза ауторки је да се ради о ходочашћу „у оба смера“: одлази се тамо и враћа са неким идејама за заједницу. Међутим, када су касније анализирале искуства православних хришћана, закључиле су да они нису баш много понели за примену у својим заједницама. Циљ који стоји иза овог новог начина евангелизирања јесте ново мисионарско деловање. Роже, оснивач овог култног места, писао је да се „смер ширења јеванђеља промени“. Вековима се оно ширило из Европе, али данас у великом броју долазе млади из крајева који су верски много живљи од секуларне Европе, суделујући тако у новој евангелизацији Европе, у новом рађању црквеног препорода. Истиче се и да је традиционална црква статична, односно да од ње не можемо више очекивати мисионарење класичног типа, тако да сада неке друге снаге преузимају функцију ширења божје речи у Европи. Постоји једна лепа компарација, Зорица Кубурић каже: „Насупрот исламском, уређеном, хомогеном ходочашћу истих на исто место, као једном од светих дужности, Тезе ходочасте на сасвим обичном, без икакве важне верске историје, сасвим различити по нацији и вери, као и невери, у потрази за могућностима нове духовности измештене, трагалачке, у покрету“. На крају рада говори се о православним хришћанима и о ставу наше православне цркве, који је увек амбивалентан према екуменским тенденцијама. Анализа је показала да наши млади људи који тамо одлазе то чине због путовања, цена им одговара, а задовољавају тежњу за путовањем. Због тог свог пута нису постали религиознији, нити имају идеју какво би искуство пренели повратком у своју заједницу.

Следећи рад јесте рад туризмолога Игора Стаменковића и његових колега са Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду „Нова ера православног религиозног туризма на Балкану: менаџмент догађаја и анимација ходочасника на духовним путовањима“. Провокативан наслов иза кога се крију редови који указују на чињеницу да се губи супстрат религијског и да све постаје социјални догађај, изостаје религијски доживљај, а из конструкције „мит и ритуал“ остао је само ритуал. Да ли се у туристичким ходочашћима мит губи или још увек опстаје? Колеге закључују да је главни задатак рада да нагласи важност примене модерних менаџмент стратегија и предлога како би се побољшао однос између религиозног туризма и православне цркве. Чине типологију путника, путовања, ходочашћа и о томе се прецизно можете упознати читајући сам рад и ја то нећу

понављати. Оно што је мени занимљиво јесте отварање тема о односу између религије и економије, религије и екологије и религије и културног хабитуса, наводећи Фрушку гору као пример успешне реализације такве једне замисли. Једнако је занимљиво и питање Српске православне цркве и туризма, односно дилема да ли православци треба да имају неку своју комисију за туризам, како би изашли у сусрет туристима који походе манастире и друга црквена места. Представљена је и конкретна понуда коју би обухватала посета манастиру.

Текст „Верски туризам у Нишу“ Марка Ђорђевића, студента мастер студија, класичан је студентски рад, потврђујући традицију ЈУНИР-а да омогућава млађим посленицима научне речи даје шансу за објављивање. Тема о којој се извештава јесте обележавање хиљаду и седамсто годишњице Миланског едикта у Нишу, напорима да се наш град адекватно припреми за прославу великог хришћанског празника. Ниш је уврштен у круг тзв. Константинових градова, размишља се о упућивању позива Папи да дође и тако даље. Говори се о предностима Ниша, о археолошком налазишту Медијана, о Константину Великом као „старом Нишлији“ и о укупним напорима родног града једног од владара најмоћније државе на свету да за три године постане један од главних центара ходочашћа и верског туризма међу хришћанима.

Рад Маргарите Карамихове говори о бугарским туристима који посећују грчка светилишта, тачније студија случаја туристичких тура које су обилазиле Метеоре, једну од најпопуларнијих дестинација религијског туризма. После одличног теоријског бекграунда, представљен је бугарски постсоцијалистички миље у коме долази до ревитализације религиозности, отвара се расправа каква је то религиозност, црквена, традиционална или помодна. Након тога анализира се, као што сам већ навела, анализа 60 полуструктурираних интервјуа са учесницима туристичког тродневног обиласка Метеора у 2007, 2008. и 2009. години. Разматрају се њихова осећања, световне и религијске активности које предузимају, понуду грчких домаћина гостима из иностранства и однос бугарских туриста. Мени је проблематично то што се ради о различитим групама испитаника и питање је да ли се може направити поређење разнородних група. Ауторкина анализа открива да преовлађују махом световни циљеви посете, да нема много истинске религиозности, већ би се она пре могла назвати квазирелигиозношћу (куповина сувенира, остављање порука на дрвету жеља). То се може повезати и са актуелним стањем у коме се налази постсоцијалистички човек без много знања о религији, али са потребом за њом, коју реализује на начин тродневног туристичког путовања на Метеоре.

РАСПРАВА

Ема Миљковић

ХОДОЧАШЋЕ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ. Осврнућу се на ствари које нису могле да уђу у публикувану верзију рада, десет страница је често недовољно за обухват свих релевантних података. Данијела је рекла да је рад доживела као емпиријски опис. То јесте емпиријски опис једне конкретне ситуације, а тема је делимично начета у јучерашњој дискусији. Када се анализира како је и на који начин Османско царство доживљавало ходочашће у шеснаестом и седамнаестом веку, шта је све радило у организационом смислу, то је врло слично ономе што данас ради Саудијска Арабија. Формирана је неопходна структура за пријем великог броја ходочасника, за оно време били су то заиста велики бројеви, неки списи говоре о двеста и триста хиљада људи испод брда Арафата. Ходочашће је за Османлије било много битније као политичко, него као суштинско верско питање. И то је оно што је требало да буде основна порука овога рада. Османлијски султани јесу били сунитски муслимани, придржавали су се свих стубова вере, али су петнаестом, шеснаестом и донекле у седамнаестом веку били врло прагматични владари, није им увек та исламска компонента била најважнија. Кад им је била потребна, истицали су је у први план, када није била потребна, била је помало скрајнута, све у зависности од тренутних политичких околности. На почетку шеснаестог века, Османско царство је само једна од пет исламских држава које постоје на простору Европе, Азије и Африке: то је Мароко, који никада није ушао у састав Османског царства, то је сафавитски Иран, то је могулска Индија и то је мамелучки Султанат који је у том тренутку држи света места, Меку и Медину и тиме, на неки начин, остварује примат у исламском свету. Оног тренутка када Османлије освоје мамелучки Султанат, када шериф Меке и Медине прими вазалство, односно поданство, то је тренутак када Османлије постају водећа сила у исламском свету. И то је тај битан моменат уопште у историји Османског царства, када османски султани узимају ту титулу халифе и уједињују је са својом титулом султана. Затим настаје период који се назива периодом друге исламизације царства, када та исламска компонента долази у први план. Мада османски султани све до деветнаестог века и све до великог притиска великих сила, немају ту панисламистичку визију, све до времена султана Абдул Хамида Другог, која ће им се учинити као једини спас

оног тренутка када се отвори источно питање и када европске силе буду почеле да исказују своје претензије према Османском царству. То да они нису били суштински дубоко религиозни показује чињеница да сами султани нису одлазили на ходочашће, иако је то један од стубова вере у исламу. У исламу постоји та могућност да се неко пошаље као изасланик и то се пред Алахом рачуна. Они су користили у великој мери жене. Зашто жене? Жене су у исламском царству имале, управо супротно ономе како изгледа споља, не тако неважну улогу у политичкој историји Царства. Постоји читав један период, практично од друге половине шеснаестог века и краја прве половине седамнаестог века, који се зове „султанатом жена“ или „владавином харема“, када су султаније водиле суштинску унутрашњу и спољну османску политику. Оне су, дакле, биле достојни представници куће Османлија, али кад год би дошло до неког инцидента или политички неодговарајуће ситуације, увек се могло рећи: „па, добро, то су жене“, то није званично. То су биле врло осетљиве ситуације и ја сам намерно поменула сафавитски Иран, јер су се ту на ходочашћу сусретале Османлије и сафавиди, муслимани и једни и други, само једни сунитски, а други шиитски. Они су ратовали практично читав период шеснаестог до осамнаестог века, али су свеједно ирански ходочасници долазили у Меку и Медину и ту се збивали разни договори, који су претходили великим мировним споразумима. Жене су биле идеалне и да успоставе неке везе које сами државници нису могли, тако да су биле нека врста амбасадора куће Османлија, спроводећи понекад и ту тајну дипломатију.

Нешто о термину „велики Турчин“, заштитнику светих места. Он се у историографији користи за османске султане, према којима је изражавано велико поштовање, најпре од стране Француза, највећих европских пријатеља Османског царства све до Наполеоновог освајања Египта пред крај осамнаестог века. Европски путописци шеснаестог века врло афирмативно пишу и о османској држави и о државном уређењу, њих фасцинира ред и дисциплина који владају у држави или дисциплина у османским војним логорима. Султан је сада заштитник не само Меке и Медине, већ и као заштитник Јерусалима, који је хришћанско свето место. Права је срећа што су сачувани ти одломци из дневника Патријарха Арсенија на његовом путу до Јерусалима, сачувани су и неки други путописи. Зна се да су православни монаси имали посебну заштиту султана, када су одлазили на своја ходочасничка путовања, као и на она путовања која се иначе зову *писанија*, када су одлазили у Русију, Влашку и Молдавију да моле за ма-

теријалну помоћ за своје манастире. Поред царског указа, имали су и права која други хришћани у Османском царству нису имали: да јашу коња, чак да носе оружје и турско одело, што им је гарантовало заштиту на тим путовањима. Безбедност на путу је била основни проблем свим ходочасницима, и муслиманима, и православним и католицима. Оно што је најважније, записао је Француз Антуан Рењо, који је ходочастио Јерусалим средином шеснаестог века (1549-1550), у својеврсном упутству за све оне који крећу на ходочаснички пут. То су врло практична упутства шта треба понети, шта треба јести, шта треба обући, али прва реченица гласила је: „Будите сигурни да је ваша намера света“ и то је решавало гомилу других проблема. Хвала на пажњи.

Радосав Пушић

КИНЕСКЕ ПЛАНИНЕ КАО СВЕТА МЕСТА. Мени је тема овог скупа било интересантна, инспиративна и занимљива из пуно разлога, јер Кинези су људи који током историје своје цивилизације заиста ходочасте места која, у овом западном дискурсу, немају готово никакво значење: шта је планина друго сем планине, камен је само камен. Међутим, њихово поимање света природе и човека обликује специфичан приступ који у основи објашњава зашто само планина и зашто само камен. Ми смо јуче у дискусији закључили како дефинитивно постоји разлика између вере и религије, тако да, према мом личном мишљењу, верски туризам не постоји. Оно што је ствар вере не може бити везано за туризам, може бити везано за религију, па би примеренији наслов овог скупа могао да гласи „религијски“ или „религиозни“ туризам.

Да се вратимо планинама. Лисевич, један руски синолог, каже да су Кинези одлазили да би светли принцип своје душе очистили од свега земаљског замућеног. Тамо су ишли да би писали стихове. Одлазили су на узвишена места како у тим вечитим условима досезања суштине ствари срцем, то је основано зато што је успињање на врхове земаљске било истовремено и успињање на врхове духа, приближавања човека небеском принципу „јанг“. У основи кинеске космолошке слике света постоје два принципа, већини позната: „јин“ и „јанг“ (светло и тамно, мушко и женско, небо и земља, топло и хладно, влажно и суво). Следећи ову линију Јулијус Себола каже: големост, тишина и величанственост великих планина природно усмеравају душу ка ономе што надилази људско. Тако привлаче вредније људе тачки у којој физички аспекти пењања – који захтевају храброст, самокон-

тролу, луцидност – и унутрашња духовна реализација постају нераз-
двојиви, комплементарни делови једне те исте ствари.

Дакле, говорити о планини у Кини изузетно је тешко на малом прос-
тору. Ја сам кренуо од мита, односно од неолита. Пазите, једно те
исто место, једна те иста планина, од неолита до данас, немате про-
мену ни у чему. Ако питате ко походи, одговор је: сви походе. Ови
странци који данас одлазе у Кину, и они походе. И Кинези то вешто
користе у туристичке, пропагандне и економске сврхе. То што је за
њих свето место они нуде у аранжманима у којима се објашњава да
су то врло битна места и за друге, само што ови други нису свесни те
културолошке цивилизацијске димензије кинеске приче.

Другим речима, врх планина је нешто што има итекако везе са отело-
творењем космичких токова и ритмова природе, који су по њиховом
дубоком убеђењу део нашег сопственог бића. Онај ко оде на плани-
ну, он је у могућности да види принцип, темељ по коме човек посто-
ји и из тог разлога у осам божанских симбола или космичких упри-
зорена, планина је један од кључних делова космичке поруке или ве-
сти. Ми бисмо рекли повести. У њој и кроз њу човек види себе, своје
постање, свој нестанак. Планина је везана за ватру, јер изворно пик-
тограф за планину био је исти као и за ватру. Ја сам у свом раду по-
кушао да у благим обрисима кажем нешто и о сегменту ватре као
принципа у алхемијским процесима трансформације из једног стања
у друго. У унутрашњој алхемији, која је врло интересантна и комп-
ликована, али и у спољашњој алхемији која је нешто што је прототип
касније модерне хемије као науке, ви имате да човек гледајући оно
што јесте природа и њена суштина спознаје шта он унутар себе носи.
Од самих почетака Кинези гледају на свет као на једну велику кос-
мичку игру или заиграност, то је један плес позитивних или негатив-
них, тамних и светлих принципа космоса.

Шта, у ствари, значи доћи на планину? Доћи на планину за њих зна-
чи, уистину, приближити се себи. И то на начин који је врло интере-
сантан. Рецимо, када сам први пут био у Кини као студент, замолио
сам да ми препоруче неку туристичку дестинацију за обилазак. Рек-
ли су ми само да треба да обиђем Жуту планину, и ништа ми друго
нису рекли. Ишли смо на ту Жуту планину, ја сам се попео, чекали
смо излазак сунца. У тренутку када се сунце помаља, у моменту ап-
солутне тишине, чујете аплаузе, вриску странаца и Кинеза посети-
оца. Видело се само сунце које излази и ништа друго. И то је било
све.

Кинези су, заправо, нешто што је изворно свето, људско, претворили у, како каже један туристички водич за Жуту планину, „шарм старих и чудесно израслих борова“, као да борови на другом месту нису чудесно израсли, „изузетно обликоване стене, море облака и топлих извора“, али и други део који каже да су ту „учењаци, песници, пустињаџи свих династичких циклуса кинеске историје“, а не заборавите да говоримо о хиљадама година кинеске историје, „долазили, односно походилили, ходочастили ово место, то је небески амбијент на земљи“. Нема Кинеза који током свог живота не оде на сваку од ових планина бар једном. Да ли су, у принципу, ту у питању неки велики филозофски, метафизички, религиозни мотиви? Ја мислим да не. Шта је то? То је нешто о чему нисам у свом раду писао, али што ме је инспирисало да напишем овако један текст, као некакву малу слагалицу. Прво, да ли ми походимо место или причу, кажу? Односно, шта је место без приче? Или има ли места без приче? Радикалније питање, које се тиче и ове теме ходочашћа, јесте путујемо ли ми уопште? Да ли ми то идемо само од једне до друге приче? И када погледате модерност, туристичке организације нам нуде управо причу. Опет један пример: био сам на југу Кине да обиђем храм који је имао пагоду пре хиљаду и нешто година, она је пуно пута рушена током историје и ње више нема. Зато су Кинези направили њену реплику. И сад, долази група јапанских туриста којима туристички водич објашњава да се ради о пагоди старој хиљаду и више година, а ја сам лично видео људе који су ту пагоду правили и касније је посипали прашином да би добила на патини. Туристи су савршено прогутали причу. И та копча каже, односно приче и места је оно што је мене највише занимало, иако нисам пуно развијао ту идеју. Моје дубоко убеђење је да ми не идемо нигде, да ми, ако уопште путујемо, путујемо само унутар себе. Шта ми очекујемо када одемо на једно место, то су велика питања, врло често кажемо како су нам изневерена очекивања, да ништа нисмо видели. За разлику од нас који ништа не видимо, Кинез не очекује ништа. Он одлази на планину само планине ради. Постоји једна зен прича која каже да када су једног просвећеног калуђера упитали да опише своје просветљење, он је одговорио: „Пре него што сам се просветлио, гледао сам ову планину и видео планину, гледао сам ову реку и видео реку. Затим сам почео да истражујем темељне принципе и када сам поново погледао планину, она није више била само планина, нити је река била само река. А када сам се просветило, поново сам погледао планину и закључио: види стварно планина! Гледам реку, а оно стварно река!“. И сада када затворите

тај круг, поставља се питање шта ми гледамо уопште? На која места ми одлазимо и шта тражимо?

Виц којим обично започињем своја предавања када говорим о будизму студентима, тиче се Ричарда Гира и гласи отприлике овако. Он се као бори за права Тибетанаца и као је будиста. Е, сад, Ричард Гир тражи човека који ће му открити тајну живота да се просветли. Чуо је да у Индији живи човек који је открио ту тајну. И пошто има довољно новца, оде он у Индију, с муком пронађе неко тамо село где му објасне да такав човек заиста постоји и да живи негде у планини, поред једне реке. Пронађе њега Гир и види човека који седи поред реке и гледа у реку. Објасни му ко је, да трага за тајном живота, али се човек уопште не обазире на њега. Пошто је био навалентан, овај човек му коначно одговори: живот је река, и настави да гледа у реку. Ричард Гир онда разочарано узвикне: „А ја мислио да су то бесна кола, жене, луди проводи...“. У том тренутку човек се окрене, устане и одговори му: „А шта, није река?“

Уколико уистину желимо да из света у коме се налазимо откријемо то свето, питање је да ли смо ми то у стању. На југу Кине сам био потпуно затечен када сам видео људе на како седе на улици и у једној чинији продају камење. Питам их шта то раде, а они одговоре: камен. Добро, и? Ставили су воду и унутра убацили каменчиће. Одговорим да видим камен. Он ми каже да то није камен. Извади један камен, окрене га према сунцу и каже: погледајте ову шару! Шта он види у том камену, ја не видим, шта он види у тој планини, ја не видим. Шта значи онда, у том контексту, ходочастити? Рекли смо јуче да морате имати намеру да одете на то место са одређеним циљем и да то дефинитивно спада у домен светог и вере. Кинези према планинама имају управо такав један осећај, ерос. Када одлазе, они не одлазе ни због чега другог, до да дођу на ту планину због себе. Ништа им друго није битно. Наравно, имате и сувенире, бамбусе и водиче који ће вас провести најкраћом стазом. Али, све то њих у суштини не интересује, битно је да дођу на ту планину и обавезно направе фотографију. Ту фотографију, доказ да сте били на том месту, то је нешто врло важно за њих. Њихов однос према планини постаје тако однос према самом себи. Попети се на планину значи попети се до највишег у себи. И Кинез не види ту разлику коју смо ми одавно направили. Ми смо себе ишчупали из срца природе и за нас је она објекат посматрања и анализе. Они су, пак, потпуно у њој, чак и ови модерни Кинези.

Ако говорите о духовном путовању, о просветљењу, то има своју цену и они су спремни да је плате. Свака земља покушава да своја места, своје вредности уновчи и економисте једне земље не интересује апсолутно ништа друго. То је бизнис као и сваки други. Са друге стране, да би то изгледало лепше, уложиће новац да се та места уреде, саградиће вам путеве и осталу инфраструктуру. Ево још један пример, још једна прича. Пре тридесет година био сам у једном храму, Мао Шан се зове, важном центру једног правца у таоизму који је тако назван по презимену браће који су први засновали таоистичку заједницу на тој планини. У поређењу с тим временом, амбијент храма био је у потпуности промењен када сам га посетио пре две године. Ја сам пешачио стазом до храма на врху планине, данас се то не ради. Дођете у подножје планине, купите карту и аутобуси вас попну до врха лепо изграђеним путем. У аутобусима вас дочекују туристички водичи који говоре неколико светских језика. Ви немате времена да застанете и погледате нека места, аутобус се креће, водич стално прича о неким детаљима. Долазите горе до храма, љубазно вас обавештавају да се имате право задржати двадесет и пет минута, након чега аутобуси крећу назад. Већина људи које сам ја видео унезверено улази у храм, питају која је најстарија зграда, показују им руком на неку зграду, они потежу апарат, сликају се, а водич их већ обавештава да је преостало још свега пет минута до поласка аутобуса. Имате, дакле, само аутобусе који се пењу и спуштају. Е, сад, како сам ја тамо раније дуго боравио, познавао сам неке монахе, изузетно занимљиве људе, они су сада сви убачени у функцију зарађивања новца. Обучени су у своје одоре и причају научену причу. У сусрету са старешином храма питао сам га: „Шта је ово?“ „Па, то је модерна Кина“, одговорио ми је. „Па, добро, а шта је са оном другом страном?“ „Ту другу страну, то туристе не интересује. И све нам мање времена остаје за ту нашу приватност“.

Остаје питање да ли ми уопште путујемо? Шта значи отићи на ту планину, проћи аутобусом горе, спустити се доле. Јесмо ли ми уопште путовали? Шта смо ми видели? И када дођете у такву једну ситуацију, оно што остаје то је та нека прича. И онда сам ја питао себе следеће: ако су у неолиту шамани причали причу и рекли: знате, овај камен у облику лопте од тридесет тона, то нам је послало божанство, то је та комуникација између божанског и небеског, то је то сунце, они су сви прогутали ту причу и онда су годинама долазили на то место да се клањају том камену. Пролази време, па се неко сети да сагради храм и да онда о њему говори као о светом храму. Опет про-

гутамо причу и опет долазимо на то исто место. Данас на том истом месту, све је потпуно исто. Има ли, стога, ишта ново? Нема, осим таштине. Шта ми тражимо, то је питање, шта смо добили, то је питање. И заиста, и себе данас питам: да ли ми уопште путујемо? Туристичке организације убеђиваће вас да сте били ту и ту, да сте обишли та и та места, за недељу дана обиђете пет кинеских градова. Па, они нису били нигде! Све су то старе кинеске престонице, идете у Сијан, у Шангај, обилазите Експо. А кад се вратите, питате себе где сте уистину били и шта се уистину видели. И када то повежете и говорите о религији, плашим се да то нема дефинитивно везе са вером. То што је религијски туризам, то је исто као и сваки други бизнис, нас занима новац, како ћемо упаковати и како ћемо продати...

Маргарита Карамихова

МЕТЕОРИ: УЛАЗАК У РИТАМ СВЕТОГ МЕСТА. За мене је велика част што сам позвана да учествујем у раду овог скупа. Мој први циљ био је да направим дистанцу између себе, као научника који се бави религијским туризмом и светим местима, и велике профанације језика, која подразумева некритичко баратање терминима ходочашће, вера, света места. Зато сам прво морала да разјасним шта је то ходочашће, који су саставни елементи без којих не можемо да говоримо о ходочашћу. У различитим разговорима приметила сам, међутим, да изостаје један кључан елемент: *улазак у ритам светог места* (литургија, храна, место за одмор), независно од других поделемених. Оно о чему ми најчешће говоримо јесте туризам повезан са религиозним местима, тзв. религијски туризам. Тиме се за мене отвара врло важно питање: говоримо ли о религијском туризму или о одласку на религиозна места и ко то одређује? Мотивација човека који креће на пут, његова потреба да оде на одређено место, може да буде кључно место преко којег се даје одговор на питање да ли се ради о религијском туризму или одлазак на религијска места. Ја лично познајем много људи који одлазе у Јерусалим, али по повратку, рецимо, не дописују свом презимену да су хације, они су православни, али су одавно испражњени од везе са вером и немају унутрашњу потребу да због вере посете поједина света места.

У вези са тим је питање зашто у Бугарској постоји врло мали број верујућих људи, иако су протекле већ две деценије од слома социјализма. Врло сложен комплекс фактора, историјских, културних и друштвених, међусобно се преплиће у одговарању на упитност због чега смо православни, али не и верски практиканти. До одређеног степена

могу и себе да убројим у ту групу, која се лепо да описати синтагмом „атеисти-мистици“. У контакту са појединцима који споља посматрано имају изразито православно понашање (клањају се до земље на богослужењима, клањају се пред иконома, пале свеће на сваком месту), на питање да ли су верујући, одговарају „да, како да не“. А када их у наставку питам да ли верују да је један јединствени бог створио све видљиво и невидљиво на земљи, одговоре: „не, има силнији од њега“.

Излагање проф. Пушића подсетило ме је на најновије свето место у Бугарској, зове се Крстова гора. Једна жена одатле причала ми је: „Раније је ту био Бог, а сада је то електрична енергија“.

За време последње посете светом месту била сам у прилици да у групи препознам троје истинских верника, који су одбијали сваки свако укључивање у световне садржаје и који су очигледно кренули на поклоњење из дубоко религиозних разлога. Међутим, нису могли да заокруже сопствени верски доживљај: монашки живот има границе до којих дозвољава укључивање мирјана, али су на светим местима могли да виде, на пример, карикатуре из Првог светског рата на којима глупи Бугарин убива грчког војника или, пак, портрете световних политичара. Због тога су они морали да се одрекну религијских мотива и своју посету светом месту схвате првенствено као световни туризам. Зато морамо да водимо рачуна о ритму и динамици светих места. Питање је шта ходочасници донесу са собом у успоменама, враћајући се својим кућама? Да ли тај пут доноси, у складу са учењима аврамовских религија, нов социјални и духовни статус ходочасника и чини од њега новог мисионара у локалној средини? Или се своди на причу о томе како смо посетили Метеоре те и те године?

Истраживања која вршимо требало би да покушају дају и одговор на питање како трансгранични туризам гледа на туристе: као на културне субјекте, на духовне субјекте, да ли их само види као појединце усмерене на трошење слободног времена? Да ли може да се под неку форму подведе посећивање Метеора или Свете Горе и других светих места? Ето, толико за почетак.

Игор Стаменковић

Не слажем се до краја с тезом проф. Пушића да се од неолита до данас ништа није променило у људској перцепцији светих места. Нажалост, данашњем обичном човеку је потребно да му упакујете и понудите тако упакован производ, јер су толико изверзирани и укалупљени у својим животима да је питање да ли би се снашли сами у ор-

ганизовању таквих путовања. Говорим о обичним људима који поцео дан раде и имају врло мало слободног времена, који су најобичнији шрафови индустријске производње. Они су свикнути да им се све сервира и упакује и понуди у заокруженој форми, па чак и посетама светим местима. Не мислим да нас који данас разговарамо, јер се бавимо послом који дозвољава слободу размишљања и критичко мишљење. Ево, чак и моји студенти, десетак година млађи од мене, у много прилика су ме до сада зачудили управо током тих и таквих путовања. Они се не раздвајају од својих ај-фенова и директне интернет конекције у сваком тренутку и на сваком месту; дешавало ми се да приликом посета манастирима питају монахе има ли у близини интернет веза, јер морају нешто хитно да провере. Све то изгледа апокалиптично, али није баш тако.

Радосав Пушић

Јапански зен монаси су пре двадесет година проглашавани за богохулнике, јер верско нису одвајали од модерних достигнућа. Неки тамо амерички ходочасници долазе у Кјото, центар јапанске духовности, начитани записима о калуђерима испосницима, а онда се сусрећу за зен монасима са најновијим моделом сата на руци, који улазе у супер луксузни ауто. Они су, дакле, искорачили из тог стереотипа који смо ми измислили за њих. Сетите се, даље, Патријарха Павла који је на једном заседању Синода, осврћући се на скупе аутомобиле којима су владике допутовале, закључио: „Замислите само да се нису заветовали на сиромаштво!“

Неспорно је да дух времена носи нешто са собом. Али, то што ви причате, не знам колико познајете неолит, ја се њиме бавим јер ме заиста интересује. Исто сте и тада морали да упакујете ствари, циљ је био потпуно исти, ми сада само говоримо о нијансама. Тадашњи божански весници за нас су данас мобилни телефони и Интернет. Тада сте ишли до шамана или до Пителије да добијете одговор, данас само укуцате кључна слова у претраживачу. Са једне стране, ви сте у праву, али сте са друге пренебегли ону реч „битно“. Ништа битно се ту није променило, а то што је небитно у нашем времену за нас постало битно, то је наша срећа или несрећа, ми то не знамо. Ми имамо порив да путујемо, то је неспорно, али да ли имамо порив да видимо, да сазнамо? Или је битно само да се изместимо?... Постоје људи који имају циљ свог путовања, али постоје и људи који бесциљно одлазе или одлазе само зато што сте их ви убедили да је то интересантно.

Милан Спасојевић

ХОДОЧАШЋА И КУЛТУРОЛОШКА КОНТАМИНАЦИЈА. Оно што географе и туризмологе и социологе може да споји јесте трагање за носећим капацитетом религиозних објеката са становишта било какве посете. Света Гора је добар пример постојања таквих неких носећих капацитета, постоје прецизна одређења ко и када може да буде гост манастира. Зашто се такви кораци предузимају? Па, да би се остварила заштита основних вредности, заштита од *културолошког загађења* простора, који туризмолози доживљавају као туристички потенцијал. То је у складу са причом о одрживом развоју у туризму: то би био онај развој који не нарушава основне вредности туристичког потенцијала у који се инвестирало.

Манастир Соко, недалеко од Љубовије, у западној Србији, најмлађи је манастир Српске православне цркве, изграђен је 1991. године, са тенденцијом подстицања туристичка понуда, јер они имају 200 соба са посетиоце и конгресне дворане за одржавање скупова. Истовремено, они очекују од својих гостију да учествују у црквеном животу, три пута дневно да се моле, дакле, унапред је дефинисано понашање посетилаца. Додуше, треба нагласити и флексибилност владике Лаврентија да се ствари тако одвијају, без обзира што то није преовлађујући образац понашања СПЦ данас у Србији.

Манастир Острог, рецимо, има некакав ресторан у коме раде монаси. Радни део у оквиру манастирског живота може да буде и рад на пољопривреди, али се на туризам не гледа као на активност у којој би могло радно да се учествује са становишта константних манастирских прихода. Погледајте, даље, сувенирску понуду манастира Манастија, која је рад самих монаха, ослоњен на манастирско наслеђе. Поступно се тако нешто препознаје као вид комуникације са верницима у посети... Можда је то и прилика, у складу са пређашњом причом о губљењу изворне духовности под утицајем модерности, да се помире изворна духовност, изворна културолошка вредност и неко њено могуће нарушавање под утицајем културолошке контаминације кроз развој туризма.

Иван Цвитковић

Два питања за младог колегу Стаменковића: има ли и колико има противљења унутар СПЦ религијском туризму због страха од секуларизације ходочашћа? Друго, колико православни религијски туризам доприноси повезаности, односно затворености са становишта економије? Појаснићу то на два примјера. Кад посетите Међугорје,

са обе стране пута пре цркве имате радње са сувенирима. Већина тих пића Госпиних и круница су произведени у Кини! Чак не смета ни то што на круници криж није римски, него је нешто другачији, али тај који дође хоће да свом суседу понесе нешто као поклон и он ће то купити. То је био примјер за отвореност, а сада примјер за затвореност. Пре двије године, двојица људи који су осјетили моћ зараде у организовању путовања на хаџ, закупили су неколико иностраних авиона и понудили путем медија могућност јефтинијег путовања него што нуди Исламска заједница. Ова је, пак, експресно реагирала, тако што је направила договор са Саудијском Арабијом да им не приме авионе који слете на аеродром, па су ови морали вратити људима паре. Има ли тога и колико у православном туризму?

Игор Стаменковић

На двома конференцијама у Београду (*Балкан – место ходочашћа и Веровати или путовати*), у којима су учествовали представници СПЦ, могао сам да чујем јасно изнет став да мора да постоји дубљи смисао религијског путовања, односно искључиво познају категорију поклоничког путовања за које морате ваљано да се припремате (пост, молитва, исповед, благослов свештеника). Е, сад, нисам сигуран колико је то и званичан став читаве Цркве, јер лично познајем многе свештенике са високим образовањем, који су већ имали прилику да се отисну у свет и изграде много флексибилнији став по том питању. Лично сам владику Порфирија упитао да ли постоји могућност формирања Канцеларије при Патријаршији за комуницирање са остатком света, он се само насмејао и одмахнуо руком...

Слободан Стојановић

Ако је суштина православне традиције њена монашка позадина, онда не треба да заборавимо да суштина монашке службе тиховање. А туризам по својој природи угрожава то тиховање, па је према томе сукоб између православља и туризма фундаменталан, а не случајан сукоб сукоб. Интересантно је питање како овај проблем решавају у Румунији, Бугарској и Грчкој, не знам да ли имате податке како се овај проблем рефлектује на интернационалном плану у православним земљама.

Игор Стаменковић

Када говоримо о верском туризму, за сада су у том погледу најорганизованији Грчка и Руска православна црква, које врло добро сх-

ватају значај тог огромног верског тржишта. Немам званичне податке, али се говори о стотинама поклоничких агенција широм Русије. У Румунији је унеколико другачија ситуација неголи код нас: поједини њихови манастири броје и пар стотина монаха и монахиња и сасвим је другачији принцип организовања. У суштини, чини ми се да смо ми ту најнеспремнији и најзатворенији за иновације.

Лидија Радуловић

ПРАВОСЛАВНИ МАНАСТИРИ И РЕЛИГИЈСКИ ТУРИЗАМ.

Као антрополог, хтела бих на почетку да скренем пажњу на једну вашу изјаву, колега Стаменковићу. Ви сте рекли да туристичке агенције организују верски туризам близу лечилишта, па верници, првобитно усмерени на лечење, укључују и посету манастирима. Видите, истраживања указују да је то главни мотив, поред оног духовног: потреба за исцељењем. На том нивоу народне религиозности, најчешћи мотив је исцељење, односно оздрављење. Није, дакле, потребно да поред манастира буде и бања, као што сте ви рекли.

А прича о односу Српске православне цркве за мене је много занимљивија. Не можемо да очекујемо сада да она сада толико толерантно разуме потребе туриста. Закључак са једне велике конференције у Москви почетком прошле године, на којој су учествовале све православне цркве, управо је сугерисао да православне цркве никако не смеју да допусте религијски туризам туристичким агенцијама. И то најпре због свих негативних ефеката о којима смо до сада говорили. А приде је и сваки манастир света земља за себе, међу њима не постоји договор ни око других, важнијих проблема, камоли о питању туризма; колико само има зилотских манастира, рецимо. Не постоји јединствена концепција како да дође до спајања тих двеју ствари. Ипак, шта се може препознати као директан интерес цркве? Одемо ли у први манастир у близини, видећемо колико манастири држе до новца. Црква на једној страни толико говори о духовности, о едуковању верника и одређивању јасних правила понашања, а на другој има примера и примера комерцијализације манастира, и то на један врло негативан начин. Они се издржавају од својих прихода и од продаје сувенира. Ако ми кажемо да бројаница има одређену симболику, зар није манастир тај који треба да едукује, а не да подилази потребама туриста и да прави најразличитије моделе бројаница, сребрне, бисерне, у разним бојама, потпуни кич. Бројаница је данас постала модни детаљ, за већину оних који их носе у Србији.

Дејан Крстић

Прикључујем се расправи о негативном ставу СПЦ према верском туризму. Сматрам да се њено несналажење може повезати са робовањем неким митовима. Она је, најпре, национална црква, те су националистичка струјања неизбежна. Друго, негује се непрестани осећај угрожености, како нације, тако и саме цркве. СПЦ одбацује све што је другачијег верског предзнака. Рецимо, онда је готово напустила мисионарење као вид црквеног рада. Континуирано се живи у прошлости и у миту, нема разумевања за економију, туризам, за значај локалне заједнице. Баш у тимочкој Епархији имамо владикау који је одбацио све оне који не припадају цркви, јер Тимочку крајину бије глас да је у великој мери паганска. Он се определио за својих две стотине верника, задовољан је што се они појављују на литургијама, без имало намере да православно учење шири и на друге људе.

ТРЕЋИ ДЕО

ХОДОЧАШЋЕ, КУЛТНА МЕСТА И ВЕРСКИ ТУРИЗАМ: БАЛКАН/СРБИЈА

УВОДНО САОПШТЕЊЕ

Драган Тодоровић

ХОДОЧАСНИЧКИ ТУРИЗАМ, КУЛТНА МЕСТА И РОМИ КАО ХОДОЧАСНИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛ*

Лидија Радуловић у тексту „Родни аспект ходочашћа у Србији од деведесетих година до данас“ преиспитује феномен ходочашћа у Србији од деведесетих година прошлог века до данас, покрећући расправу о специфичностима женског ходочасничког и генерално женског религијског искуства у светлу актуелних транзицијских и десекуларизацијских промена на српским просторима.

Потпомажући се теоријским оквиром који нуди *антропологија рода*, ауторка успоставља паралеле између религије и конструкције рода, улога, статуса и родних односа и показује како феминизација ходочасничке праксе из новије српске религијске праксе није нимало случајан след догађаја. Наиме, постулат о већој религиозности жена на супрот мушкараца, али и традиционални родни аспект ходочасничког искуства прихваћени су као „антрополошка и социолошка универзалија у хришћанству“. Есенцијалистичка тумачења родних разлика у религиозности суштинску природу жена везују за њихову израженију религиозност.

Супротно томе, позивајући се на домете страних истраживања из сфере холистичке антропологије, ауторка скреће расправу о роду у универзалним терминима, односно о разликама у религиозности као последици биолошких разлика између мушкарца и жене, на расправу о роду на основу социјалних и културних конструкција мушкости и женскости и њиховог релационог односа.

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (179013)*, који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

Дакле, теже ћемо говорити и о већој религиозности жена и специфичностима женског искуства ако нисмо узели у обзир међукултурне и друштвене разлике, разлике у степену образовања, брачном статусу, старосној доби, занимању и другим факторима. На пример, истраживања у Хрватској показују да су жене вишег образовања мање религиозне у односу на мушкарце нижег образовања (64,6%: 71,5%), проценат уверених атеисткиња (12,5%) је знатно већи од процента уверених атеиста (3,6%) док је проценат религиозних високо-образованих жена приближан проценту високо-образованих мушкараца (64,6%:62,5%).

Разлике у религиозности нису садржане ни у различитој социјализацији жена, ни у њиховој репродуктивној функцији и потреби за бригом о деци. Истраживања показују да је ангажованост жена као радне снаге много значајнији фактор њихове религијске, односно нерелигијске оријентације.

Време кризе и транзиције у Србији донело је за собом оживљавање праксе ходочашћа, било ревитализацијом старих, било откривањем нових места, а улога медија у том процесу има своју значајну позицију. Чудесно указање ликова светаца и Богородице на природним објектима, мироточење и плач икона, указивали су на буђење вере међу деценијама уназад апатичном народу. Иако се радило о облицима народне побожности, колоплету фолклорних, претхришћанских веровања практикованих врло често на нехришћанским светиљштима, свештенство је ове знакове углавном представљало као милост божју којом се паства опомиње да преиспита лични однос према вери, не дајући им увек црквени легитимитет. Али, да ли они сведоче истински повратак религији или су једним делом стављени у функцију оснаживања црквеног елемента у секуларизованом друштву? Као и је ли повратак народној религиозности претходио десекуларизацији, пита се ауторка текста? Наивна, паганска вера у чудотворни исцелитељски учинак, скопчана са спонтаном ходочасничком праксом, у једном моменту прераста у организовану и строго контролисану црквену праксу усмерену ка темељном преусмеравању према православним верничким обрасцима понашања и духовног живота окренутог Богу. Добит се огледала и у повратку тзв. празничних верника у званичне верске храмове, тако што би свештеник нпр. чудотворну икону донео на литургију у сеоску цркву и умножио посету богослужењима.

Ново питање које се отвара јесте родни аспект посвећености религији и ходочашћу, односно женско искуство ходочашћа. На примеру омање црквене заједнице посвећених верника у Књажевцу, прецизније наративних исказа махом испитаница добијених интерактивним интервјуима, колегиница Радуловић задира у поље квалитативне методологије и интерпретативних значења религијског доживљаја. Следи сумарни приказ мотива религијског обраћења, форми доживљених религијских искустава који продубљују веру, облика религијске праксе, међу којима поход манастирима и светим местима заузима значајно место. Додатни напор представља покушај повезивања религијског живота дате црквене заједнице са концептом Виктора Тарнера, који представља допунску разраду Ван Генеповог модела обреда прелаза.

Упутство које ауторка при крају свог рада даје будућим истраживачима ходочасничке праксе тиче се покушаја повезивања домаћих истраживачких напора са скалом полних улога Сандре Бем, али и даљим пропитивањима хипотезе о значењима која се придају ходочашћу укључивањем аналитичке категорије род, тачније хегемонј маскулиности у вредновању мушкарца и хегемонј фемининости у сагледавању и вредновању жене, при чему ходочасничка улога само утврђује успостављене мушко-женске позиције.

О поклоничким путовањима, у распону од „аутентичног духовног чина“ до једног облика туристичког кретања, са посебним освртом на мотиве и значења ходочашћа у Србији, пише Драгана Радисављевић Ћипаризовић у раду „Мешовита ходочашћа у Србији: питање комунитаса и идентитета ходочасника“. Посета местима значајним за верски живот зна да буде вишеструко мотивисана: да би се вера учврстила или тек пронашла, јер завет тако налаже, зато што се ваља искупити и затражити опроштај грехова, да би се изрекла молба за душевно или телесно оздрављење, лично или најмилијих итд. А религијски туризам се ту некако природно уметнуо, као верни пратилац *homo turisticus religiosus*-а кроз историју. Ходочашћу, као специфичном верничком искуству, ауторка приступа са феноменолошког становишта, образлажући лично религијско трагалаштво за суштином *светог* кроз парадигму путовања најприкладнијим теоријским одговором на питање о суштини религиозности. Позивајући се на стране ауторе, она констатује да је „најприкладнија феноменологија, јер обухвата религијски феномен и објашњава проживљена искуства према његовој вредности за човека који их живи“. Обухват религијског искуства, разумевање блиског осећаја контакта између поједин-

ца и натприродне силе јесте изазов за социологију религије, који је засада углавном измицао стандардним методама и техникама истраживачког рада. Као и Лидија Радуловић, и Драгана Радисављевић Ћипаризовић заговара интензивније укључивање квалитативне методологије, која пружа ближе одговоре како верници осећају учествовање у обреду, које може бити, како ауторка каже, „резултат дубоког верског опредељења, али и традиција (обичај), друштвена присила или помодарство“.

Дакле, одлике, мотиви и религијско искуство савремених српских ходочасника и утицај ходочашћа на њихов живот, кроз посматрање са учествовањем у ритуалима и дубинске интервјуе са отвореним питањима са верницима у двама православним и једном католичком светилишту у Србији, били су централна питања и методе које је ауторка користила у свом истраживању. Посебна пажња посвећена је томе да ли се успоставља нека врста заједнице у оквиру хришћанских ходочасничких група, и како ходочашће утиче на њихов верски и национални идентитет.

Код већине испитаника ходоћашће утиче превасходно на верски идентитет, али има ходочашћа с националним предзнаком. За православце су то манастири на Косову, за римокатолике Марија Бистрица у Хрватској. Најуопштенији резултати показују да скоро сви ходочасници, православаци и римокатолици, имају искуство путовања с групом. Већина испитаника сматра да долази до извесне заједнице на ходочашћима. Чест случај је да се унутар групе стварају микрозаједнице. Да ли ће доћи до комунитаса зависи од састава групе, да ли се ради о верницима, или туристима, старијим или млађим? Пример Рома муслимана, који најчешће породично походе хришћанска светилишта, својеврстан је тест могућности успостављања комунитаса: своје обреде врше одвојено од хришћанских група, дакле, не остварује се комунитас, али најчешће нема ни сукоба, мада има неразумевања између Рома ходочасника и сестринства православног манастира у Ђунису, онда када календарски није усклађен тајминг посете. Испушења на путу, такође, зближавају ходочаснике. Скоро сви ходочасници сматрају да је за стварање заједнице од пресудне важности вођа пута тј. свештеник који води групу.

У раду „Манастир Острог – шире од екуменизма“ проф. Ратко Р. Божовић бираним речима и путописним стилом извештава о трећем по броју ходочасника који га посећују православном светилишту, иза Јерусалима и Свете Горе. За њега Острошки манастир представља светилиште нарочитог карактера, по два основа: космополитска, ек-

лезејска улога, која превазилази границе екуменизма (јер окупља источне и западне хришћана, али и припаднике ислама) и исцелитељске моћи св. Василија Острошког, тачније његових мошти. Манастиру се непрестано ходочасти за време значајних верских празника током године, али посебно 12. маја, када се окупља огроман број верујућих и неверујућих људи. Тада Острог окупља, по вери и нацији, разнородни свет у особеном облику заједништва. Дакле, множина је мотива који људе доводе пред двери манастира усеченог у планинску литицу да ишту помоћ у коју верују: неки су ту због исцелења својега и својих најмилијих, неки због уверења у помоћ при невољи друге врсте, а има и оних које доводи чиста знатижеља. Стога проф. Божовић одређује посете Острогу као „неку врсту туризма заснованог на комбинацији очувања здравља (или излечења) и уједно живљење људске заједнице па иако *ad hoc* формиране“.

Прихватајући да источно хришћанство није посебно склоно „туристичком разметању“, аутор надаље разматра туристички карактер свакодневних посета потакнутих добротворним чудодејствима, па каже да је то и специфичан посетилачки туризам, тзв. туризам у пролазу, али који може уз задовољавајућу инфраструктуру развијати и верски туризам. Додаје да се посете овом изразито култном месту, тровековном историјском и културном добру народа, могу назвати и обликом *изнуђеног* туризма, а када доносе помоћ онда и обликом *зачињеног* туризма, тј. туризма зачињеног оздрављењем, опростом греха, ослобођењем од разних притисака на личност човека и шта све још не од *исцељитељске моћи као Божјег дара*.

Рад Сретена Петровића „Култна места у топонимији на јужнословенском простору“ представља специфичну теоријску артикулацију података о култним местима и топонимима са култном функцијом, прикупљених ранијим ауторовим антрополошким истраживањима митолошког феномена и анализама војних географских мапа са негдашњег југословенског простора између педесетих и осамдесетих година прошлог века.

Према ауторовом мишљењу, култ је један од најважнијих митолошких и религијских појмова, чији спољни израз исходи у обреду. У култном догађању интегришу се субјект вере – човек и предмет култа – обредом обухваћен, у тачно одређеном времену и у ограниченом простору. У конкретизацији, састављеној од молитви, жртвених приноса и причешћа, збива се истински религијски преображај и спознаја Светог. Или, Касиреровски речено: истинско религијско

осећање „не налазимо у пукој слици богова него у њиховом култу“! Или, како можемо да прочитамо на 30-тој страници:

Пуна делотворност култа није могућна у неком пуком *митском* приповедању религијског садржаја, читањем о судбини митскога лика, упознавање са идејом Бога, већ само и једино у сложеној култној процедури, као просторно-временском збивању у којем се тек присваја „Свето“ у форми обожаваногa Бића у било којем модалитету вере.

Усвајајући Елијадеово значење термина „хијерофанија“ – манифестација свете реалности, објављивање Светог – аутор се упушта у сачињавање могуће листе култова, формирајући типологију са седам елемената: 1. *Култ природе*: камен, планина, река, биљка, дрво; 2. *култ небеских тела и појава*: Сунце, Месец, дуга, гром; 3. *култ животиња*: змија, вук, медвед, петао, коњ; 4. *култ предака*: култ светца, мошти, икона, свети списи, култ умрлих, гробље, праг и раскршће; 5. *култна бића у демонском и полуљудском облику*: са позитивним карактеристикама: змај, виле; са негативним одликама: чума, вампир, вештица, бабице, нави, русалке; најзад, који конотирају *амбивалентну вредност*: ђаво, суђенице. 6. *политеистичка бића у људском облику* (каткада вишеглава), са компетенцијом над *горњим, доњим и овосветовним* нивоом, над животом и смрћу: Триглав, Световид, Перун, Велес, Тројан, Сварог, Мокоша, Дажбог, Баба, Девица, Јарило, Радогост, Купало, Хорс, Црнобог, Морана. 7. *култ монотеистичких религија*: Бог, Свето Тројство, Алах, Мојсије.

Конкретно, о веровањима и пракси Јужних Словена данас сведоче многи свети гајеви, извори, дрвеће, култни каменови, оброчишта, раскршћа, где се приносила жртва, али и где су се изрицале бројне санкције прекршиоцима. Словенска светилишта махом су представљала узвишена места у природи, стабла дуговечне издржљивости, извори воде или чак пећине.

Рано христијанизирани словенски народи, немајући развијено унутрашње осећање за хришћанство, дуго година су одржавали паганска сећања и поштовали високо рангирана предхришћанска божанства у *светим гајевима*, густим боровим или храстовим шумама. Ништа се посебно није променило ни када су на престоле Триглава, Световида и Перуна и кућних заштитника засели христијанизирани свеци и средњовековни владари: хришћанске богомоље код Срба, Бугара и Руса и даље су подизане у неоскрнављеним гајевима, на узвиситим местима и поред извора, а престоли клесани у храстовим столицама и дуб-

љени у каменим плочама, о чему данас сведоче оброчишта, али и кр-сни заштитници разних братстава и родова једног истог народа у иним словенским сеобама.

До данас сачувана култна места, примећује аутор, носе двојак сми-сао: поштују се и не скрнавe као реликти старине, иако су изгубили првобитну садржајност и не служе више за обављање ритуалних радњи, али, са друге стране, за поједина и даље опстаје мњење, подупрто легендама о позитивном магијском учинку, да у њима преживљавају заштитнички духови предака, па се и даљештују црквишта и манастиришта за која се верује да се на њима и даље појављују епифаније божанстава.

Положај култних места из ранијег митолошког система и данас је задржао првобитне координате кроз хришћанско практиковање култа мртвих: кипови на брежуљцима одувек су били окренути ка истоку, као што се данас покојник сахрањује у смеру истока, а гробља позиционирају источно од насеља, остављајући тако, као што су некада култна места кореспондирала са соларним принципом, наду за поновним рођењем људске душе. И положај славске иконе и кандила су на источној страни гостинске собе домаћина.

Пред крај свог текста, аутор сачињава *попис јужнословенских идола богова*, оличених у киповима божанстава, култним изворима, жртвима вилама, камену станцу или пробушеном камену и култовима дрвета, али и *култних животиња* (коњ, петао, мечка), које су у прадавна времена повезивана са словенским божанствима и касније сачувала статус култних бића. О свему томе сведоче данас сачувани топоними, као што су: Коњиц, Коњарник, Коњски врх, Петловац, Петлова глава, али и топоними са карактеристичним култним именима, која одржавају сећање на ранија култна места: Шентвид, Св. Вид, Видович, Триглав, Велес, Велење, Требишће, Перун итд.

Сумирајући вишегодишња теренска искуства Дејан Крстић својим радом «Прилог типологији култних места Балкана» значајно доприноси успостављању заједничке типологије култних места Балкана, којом би се у великој мери олакшало целовито сагледавање култних места као културолошког феномена на комшијским балканским просторима.

Феномен култних места обухвата *1. одређене материјалне објекте и 2. одређене обичаје и веровања*, који се уз њих везују. Условљен недостатком простора, аутор се ограничава у свом раду само на елементарно приказивање *типологије материјалних објеката на кулним местима*. Издвојено је осам група: *1. природни објекти 2. споменици*

са религијским обележјима 3. гробови и места смрти 4. помоћни објекти за вршење делова обреда 5. куће 6. сакралне грађевине 7. археолошки остаци и 8. ситан инвентар. Ова типологија је условна, јер неки објекти се могу сврстати и у две групе, неки имају прелазни карактер, а неки су и део других култних објеката.

Основна је подела на: природне објекте, споменике са религијским обележјима, гробове и места смрти, помоћне објекте за вршење делова објекта, куће, сакралне грађевине, археолошки остаци и мали објекти. ПРИРОДНИ ОБЈЕКТИ на култним местима могу се поделити на КУЛТНО ДРВЕЊЕ (заветно, виловито и надгробно), КУЛТНО КАМЕЊЕ (надгробно, заветно, жртвенике и лековито), КУЛТНЕ ИЗВОРЕ (као обични једноставни извори, као чесме, самостално или са другим религијским објектима, обично манастирским комплексима) и КУЛТНЕ ПЕЋИНЕ.

СПОМЕНИКЕ СА РЕЛИГИЈСКИМ ОБЕЛЕЖЈИМА можемо поделити на: ДРВЕНЕ СПОМЕНИКЕ (према функцији могу се поделити на: заветне и надгробне или на местима умирања, а према начину израде на: израђене укритањем комада дрвета и израђене обрадом једног комада дрвета), КАМЕНИ СПОМЕНИЦИ (према функцији на заветне и надгробне или на местима погибија, а по облику на крстове и стубове или плоче), МЕТАЛНИ КРСТОВИ (углавном се јављају на другим култним објектима: црквама, култним чесмама, а ређе као самостални објекти), СПОМЕНИЦИ ОД ЦИГЛЕ (заветни споменици са металним крстом на врху и са плићом нишом у коју је углављена метална икона), БЕТОНСКИ СПОМЕНИЦИ (обично у виду плоча или стубова, понекад и крстова, који се користе углавном као надгробни, али могу и као заветни) и нише (често са крстом и по једном или са више икона и кандила, у Грчкој најчешће поред путева).

ГРОБОВИ И МЕСТА СМРТИ

ПОМОЋНИ ОБЈЕКТИ ЗА ВРШЕЊЕ ДЕЛОВА ОБРЕДА: звоници, помоћни олтари, трпезе, вењаџи, гробљанске капеле и помоћне просторије за обредно кување жртве.

КУЋЕ (свака кућа или поједини њени делови (огњиште, праг, соба...) повремено, у свето време, могу да постану култни објекти у којима ће се обављати обреди)

САКРАЛНЕ ГРАЂЕВИНЕ (хришћанске /ћелије, капеле, параклиси, цркве брвнаре, пећинске цркве, цркве од камена, цркве од цигле и бетона/, исламске /дамије, текије/ или јеврејске /синагоге/)

АРХЕОЛОШКИ ОСТАЦИ (црквине (црквешта), просторије у археолошком налазишту и археолошке камене предмете).

МАЛИ ОБЈЕКТИ (*обредна сценографија, предмети за вршење обреда и дарови култном месту*).

Драгољуб Ђорђевић у раду „Роми, култна места, ходочашћа и верски туризам“, темељећи причу на етнолошким сведочанствима о непостојаности ромског конфесионалног бића и њиховој синкретистичкој, односно комбинативној верској природи, разматра феномен ромског религијског трагалаштва и услед тога њиховог ходочасничог потенцијала. Унутар своје већ препознатљиве социологији религије верског живота Рома, аутор прво подсећа на типологију ромских кулtnих места, у прелиминарним облицима понуђену истраживачима има већ пола деценије уназад, када се појавила свеобухватна студија на ромском и енглеском језику „Ромска култна места и култура смрти“:

- I А) *Култна места која посећују искључиво Роми;*
- I Б) *Култна места која Роми посећују заједно са осталим народима; и*
- I Ц) *Сакралне храмове, као кулtnих места окупљања Рома.*

Другом типологијом међу ромским кулtnим местима издвајају се:

- II А) *Угашена, изумрла култна места; и*
- II Б) *Активна (жива), у функцији култна места.*

Следи прича о Зајде Баџи, вишевековном кулtnом месту нишких Рома, утемељена на изворној отоманској легенди о побожној девојци/ жени, Туркињи која је вероватно живела у Нишу, у 16. веку, а кога данас поштују и славе сви Роми без обзира на претке, конфесионално порекло, актуелну вероисповест или религиозни статус. Зајде Баџа је потврда става по коме Роми откривене религије прихватају, најпре, из нужде – формално и мимикријски, а затим отворено мешајући хришћанство и ислам, што често завршава у необичном преплитању, које са културалистичког аспекта представља успешан пример интеркултурне интеграције.

Подсећајући се саставница ромског културног идентитета, *rromanipe*-а, аутор се осврће и на њихов „номадизам“, односно номадски стил и начин живота из далеке и ближе прошлости. А зашто? Баш да би показао да је просторна коегзистенција са локалним становништвом производ новије ромске историје, а да је вечита потреба за кретањем – ако не у простору, а оно у духу, примећује аутор, због чега их класификује као насељени, никако седелачки народ – дакле, да је вечита потреба за кретањем, иманентна одредница ромског бића, те као таква солидна основа за прогнозу да се на њих може рачунати и у будућности, међу милионима других масовних, а унутар тога и верских туриста.

РАСПРАВА

Лидија Радуловић

ФАБРИКОВАЊЕ ЧУДА. Садржај мог рада базиран је на дугогодишњим теренским истраживањима на подручју Књажевца, која се још увек нису завршила и сигурно ће трајати још коју годину. Када ме је Драгана позвала на овај скуп, најзанимљивијим ми се учинило повезивање ходочашћа са феноменом чуда. Или, боље речено, теза о *фабриковању чуда*, којој посвећујем део свог рада. Пратила сам примере појављивања различитих виђења и чуда (плач икона, крвоточења икона, али и пагански, синкретистички феномени, попут појављивања ликова Богородице на кори дрвета, лик свеца у пресеку дрвета) кроз написе у штампи и шта се са тим касније догађа. Односно, на који начин се фабрикује феномен чуда, како би једно Липљане или Деспотовац постали Међугорје, која је спрега између самих верника и локалне заједнице, која то најчешће подржава тако што председник општине хитро организује малу кафану поред или уреди клупице поред стабла на коме се указао лик Богородице или Свете Петке. Следеће питање је и како свештеници у томе учествују, најчешће је то једно латентно прихватање у виду мудрог ћутања, да би затим остварила конкретну добит од такве продукције чуда. На пример, свештеник пренесе пањ у цркву и стави га поред олтара или га доноси само у време богослужења, поспешујући увећавање броја верника који посећују цркву. Поред обнављања вере, црква остварује бенефит и тиме што такво једно место претвара у свето место ходочашћа. Засебно је питање у којој се мери може веровати медијима, који стално нешто предимензионирају. На пример, „плакала икона у кући“, укључује се у све то и дијаспора, па имамо разне приватне куће, чак и једног турског држављанина, недавно је забележено. Медији пишу како ту долазе на хиљаде ходочасника и како су посете константне, а знамо да они тако сензационалистички извештавају делом и да би увећали сопствени профит, односно подигли тираже. Никад до краја није извесно шта се може изродити из спреге верника, локалне заједнице, цркве и медија, ко ту највише профитира и да ли се тако ствара ситуација привидне ревитализације религије. Отвара се и ново питање: на који су начин људи религиозни? Драган је у свом представљању мог и рада Драгане Радисављевић-Ћипаризовић нагласио да преферирамо квантитативна истраживања. Квантификацијом је увек могуће добити проценте колико се људи само идентификује као религиозно, али остаје неухваћено религијско искуство, до кога је могуће

допрети интерактивним, дубинским интервјуима. Добро, чак ни интервјуима није могуће описати религијско искуство, јер саговорници најчешће наглашавају недостатак речи да то опишу. Њихове нарације нам нису довољне, па је неопходно присуство истраживача на месту ходочашћа, оно што посматрањем можемо да увидимо, да доживимо гледањем оно шта они доживљавају и онда то преточимо у некакве резултате истраживања...

Религије у себи носе парадоксе, један од њих је ходочашће. Ако је Бог присутан свуда око нас, зашто онда морамо да идемо баш на неко конкретно место да бисмо га доживели на посебан начин? Гуд пише да су чуда облик колективног понашања које може да угрози хијерархију цркве, чиме се делимично може објаснити понашање и однос цркве према чудима. Чуда и резултат који може да произађе из тога, а то је конструкције светог места и места ходочашћа, која доживљавају верници лаици, јесу нешто што не би требало да одговара цркви, због чега она и не трчи да та места призна. Јер, чуда може да чини једино Исус Христ, свеци су само посредници између верника и Бога. Родни Старк је писао о визији као искуству које људи често имају на ходочашћима или су визије подстрек и мотив за ходочашће. У том случају визије и лични, директни контакт с божанском силом на светом месту говоре о томе да нам није потребан посредник, да нам није потребна црква. Проблематизује се и на који начин ће црква уредити таква места ходочашћа, на који начин ће конструисати правила понашања, јер је најчешће место ходочашћа привлачно, јер нуди чудо оздрављења, исцељења, то је главни мотив доласка за вернике.

У истраживању медијске продукције мени је најзанимљивији Интернет, управо завршавам један рад посвећен анализи наратива на Интернету који прати религијски маркетинг. Рецимо, црква Лепавина има изузетан сајт, на интернет страницама можете пронаћи искуства и захвале верника, то је и изузетан религијски маркетинг, добра популаризација религије и начин да се понуде некаква виртуелна ходочашћа, без обавезе да обилазимо света места.

Још један повод за разговор може да буде ретрадиционализација религије, односно улога цркве у ретрадиционализацији религије. Међу верницима преовлађују жене, то је очигледно посетите ли недељне литургије или места ходочашћа. Један од одговора на питање зашто је то тако јесте да је то продукт конструкције родних улога у породици које битно утичу на већу религиозност жена и веће учешће у пракси ходочашћа. Моје испитанице су говориле да ритуал ходочашћа

њиховом животу даје неки виши смисао. Оне су домаћице, живе у пасивним крајевима у којима има врло мало дешавања, због чега у организовању одласка на ходочашћа оне проналазе виши смисао. Међутим, на тај се начин релегитимишу родне конструкције улоге жене: она мора да буде брижна мајка, супруга, чуварица нације и религијске традиције, ако је неко у породици болестан она ће ићи да моли за његово оздрављење, носећи неки део његове одеће, она ће се молити, она ће чак постити уместо своје деце.

Драгана Радисављевић Ћипаризовић

Мени се чини да религиозност жена није толика као у временима шездесетих и седамдесетих година прошлог века, да је сада дошло до уједначавања у броју верника и верница. Као и жене, и мушкарци посећују цркву и литургију, посте, моле се итд. Појачала се у односу на претходни период, и религиозност младих, високо образованих и мушкараца.

Друго је питање профила ходочасничких места. Мушкарци можда воле нека друга ходочасничка места, рецимо, Хиландар или Света земља, тамо где су они иначе ексклузивни посетиоци. Женама, пак, остају више ова ходочасничка места која су посвећена Св. Петки, Пресветој Богородици. Болесни, без обзира на пол, посећују нпр. Егину и Св. Нектарија Егинског.

Иван Цвитковић

Има још један фактор: политички. Код нас су мушкарци још увијек доминантни и не може данас на Балкану и у бившој Југославији бити у политици онај ко није повезан са црквом. Он мора отићи у цркву, мора бити виђен тамо, е да би добио подршку у политичком животу. Наравно да је питање колико је то истинска религиозност. Као и код тајкуна овдашњих, којима треба подршка од тамо да би свој бизнис ширили. Треба у истраживањима трагати за узроцима зашто је то тако, трагати за мотивима.

Драгољуб Б. Ђорђевић

ИКОНА ЦЕЦЕ РАЖНАТОВИЋ. Почећу са догађајем који се мени десио пре месец дана. Годинама већ уназад читам „Политику“ и локални дневни лист „Народне новине“, једини дневни лист испод Београда. И тако, на првој страници „Народних новина“ прочитам наслов „Цеца Ражнатовић на икони“. Отворим одговарајућу страницу и сазнам да су апсолвенти Факултета уметности у Нишу приредили из-

ложбу дипломских радова у основној школи „Његош“. Једна од студенткиња заиста је насликала у форми иконе лик познате фолк певачице Цеце Ражнатовић, са наглашеним попрсјем, као важним знаком препознавања ове певачице. Плашећи се реакција управе факултета, културне јавности, па чак и СПЦ, хитро сам упутио Драгана Тодоровића, свог блиског сарадника, јер му је школа у комшилуку, да ослика изложбу и поменути „икону“. Већ следеће недеље чланак о овом догађају пренео је и угледни магазин „НИН“, позивајући се и на речи саме Цеце Величковић, која је одговорила да са тим нема никакве везе, да то није у реду, јер се на иконама налазе свети људи, а да је она тек обична жена.

Корист за мене је, као социолога религије, данашње присуство колегинице Радуловић, која је антрополог, јер ме утврдила у ставу да о овом феномену треба размишљати дубље од појавне равни и теме за кафанску причу. Такође, ја никада нисам изучавао маркетинг у туризму, али сам сада сусрео колегу Игора Стаменковића, који нас је темељно упознао са овим аспектима. Допустио сам у сопственим размишљањима и следећу конструкцију: шта ако би садашњем председнику општине Житорађа, крајње девастираној општини, уз адекватну медијску пажњу, било понуђено да профитира од Цецине иконе и искористи је као стожер будућег развитка? Дакле, поред верника, цркве и медија, чинилац фабриковања култа може бити и локална власт, чак и шира власт. Не заборавимо, она је и постала певачка икона деведесетих година прошлог века у време Милошевића. Знамо да не можемо вратити Милошевића на власт, дакле, то би морала бити локална власт и да смо више тржишно оријентисани него што то заиста јесмо, онда би нека издавачка кућа или велика компанија која се бави музичком продукцијом подржала заживљавање овог исфабрикованог култа.

Дејан Крстић

КУЛТ ТОШЕТА ПРОЕСКОГ У КРУШЕВУ. Хтео сам да додам да већ садашњем фабриковању култа о Цеци смета чињеница да је још увек жива. Прерана смрт је услов за стварање култа, а ево и једног примера. Прошле године за Преображење сам био на терену у Македонији, и то баш у Крушеву. Тамо постоји култ Тошета Проеског. Умро је рано, био је естрадна личност, то је место ходочашћа и тамо заиста постоје стилизоване иконе са његовим ликом. Гробље у Крушеву наслоњено је на спомен-парк посвећен Крушевској републици, које су у прошлости већ посећивале различите екскурзије. Сада ло-

кална власт већ гради музеј Тошета Проеског и даље шири култ. Својевремено је популарни певач започео реновирање једног црквиста изнад Крушева и подизање новог манастира. Изградња је настављена и након његове смрти, унутра можете наћи и иконе са његовим ликом, не на зидовима, већ у унутрашњости манастира, а држава је финансирала изградњу пута до манастира. Култ је и више него жив.

Слободан Стојановић

Чудо уноси хаос у црквени живот, она се, на неки начин, плаши нових чудотворних деловања. Са друге стране, ни црква не може да живи без чуда, али оно што она жели јесте контрола над чудима, право да даје одобрење о легалности неког чуда.

Драгана Митровић

ФАТИМА И ВРИНДАВАН КАО ПРИМЕРИ МЕНАџМЕНТА У ВЕРСКОМ ТУРИЗМУ. Јуна 2010. године одржана је моја изложба „Глобална религија – глобална љубав” у галерији Европске куће у Нишу. Изложба је обухватила фотографије са ходочашћа по свету, те отуда и материјал о два ходочашћа две различите религије, Фатиме у Португалији и Вриндавана у Индији и путопис о Фатими као добром примеру организованог верског туризма, истовремено јединог званично признатог ходочасничког светилишта од стране Ватикана и Папе.

Област Леириа, познатија као Фатима, налази се у централном делу Португалије, сат вожње од Лисабона и пола сата од Порто. Чине је осам општина разноликих боја, звукова, мириса и укуса: живописни Назарет, Виера, Педрогао, затим рафинирани и космополитски Сао Педро де Моје, Сао Мартињо и тихи и мирољубиви Особе и Алгадо. Педесет и седам километара плаже атрактивно је туристима, а жељне авантуре пут кроз борову шуму Леира води до пећина Мира де Аира, Моега, Санто Антонија и Алвадоса право у мистерију земље. Или, ако желимо путовање кроз време у флору у фауну диносауруса, отиснемо се до националног парка Серас де Аире, заронимо у средњи век у, од УНЕСКО проглашеног за светско наслеђе, културно благо манастира Албока и Баталха дворце Леира, Урема и Порто де Моса, светилиште Назарета и других средњовековних споменика. Но, ако желимо да осетимо дух Божји, права прилика за то је једно од десет најпосећенијих светилишта на свету – Фатима. Фатима, једна од капија небеса на аутопуту наде и вере, привлачи годишње шест милиона туриста, почевши од 1917-те године. Учествовање у маси

сваког тринаестог у месецу, нарочито октобра, када тај број достиже свој максимум, може да поколеба и окорелог атеисту.

Тринаестог маја 1917. године троје деце, Луциа, Франциско и Асцинта, пријавило је прву појаву Деве Марије. До 13. октобра биће их шест појава. У тој последњој било је 70.000 сведока чуда са небеса, када је Дева Марија, испустивши зраке светлости са својих руку ка Сунцу, поручила „Наставите да се молите сваког дана“, прозивајући себе Госпом од бројаница и захтевајући да се овде изгради црква у њену част. Године 1919. прва капела Богојављења појавила се и успела је прва масовна прослава 1921. године. Но, због сталног пораста посетиоца, ова капела у гомили цвећа и свећа поклоника, замењена је необарокном базиликом чија је градња трајала до 1953. године, када је освештана, а 2002. године папа Јован Павле Други благословио ју је поруком “Totus tuus” – “Теби све!”. У њој су гробнице Франциска и Асцинте, док је Луциа живела у манастиру и касније је сахрањена у манастиру Екоимбра. Разумевање појаве и светилишта оумугућено је помоћу неколико музеја: Музеја воштаних фигура Фатиме, Музеја Богојављења и Музеја верске уметности и етнологије. За савременог homo turisticus-а, наследника некадашњих фанатичних крсташа и пустолова, обилазак Фатиме, у пакету са овдашњим туристичким добрима, представља идеалан одмор за особе типа “mens sana in corpore sano”.

Други пример добро организованог светог места у верском туризму је Вриндаван у Индији, који је сат и по од Агре и три сата од Њу Делхија, престонице Индије. Налази се на светој реци Јамуни, где је своје детињство провео Кришна, једно од најобожаванијих божанстава у хиндуизму, те је стога и Вриндаван једно од најпосећенијих хинду светилишта. Вриндаван је рекламиран као најсветије место на свету са око 1000 храмова са асхрамима, школским и хуманитарним установама. Око 80% локалног становништва упошљено је у ходочасничким делатностима, укупно у око 5000 објеката за смештај туриста. Религиозност и духовност готово да су надвладале бука и загађеност. У прилогу су слајдови из Фатиме и Вриндавана, са поменуте и представљају добар увод у предстојећу расправу.

Иван Цвитковић

ИНТЕРНЕТ И ХОДОЧАШЋЕ. Осврнуо сам се на тезу колегинице Радуловић да посредством Интернета ускоро нећемо морати да ходочастимо до светих места, већ ће нам она бити на дохват руке захваљујући модерним технологијама. Дјелимично ме то подсећа на елек-

тронску цркву. Ја мислим да до таквим помака, ипак, неће доћи, као што ни поменута електронска црква није заживела у озбиљнијим размерама. То може имати извесно дејство код неких особа (старе особе, инвалиди), али нема суштину коју даје заједништво. Да би се доживео осјећај заједништва, мора се особно присуствовати заједници. Религијске заједнице неће никако подржавати овакве новотарије, јер је њима циљ да се развија заједница. Дакле, са духовне стране неће прихватити, а камоли узмемо ли у обзир читаву палету социолошких елемената. Можемо ми причати шта хоћемо, може се црква критиковати због материјализма, али шта би они у Међугорју радили кад би се једини контакт са светилиштем остваривао електронским путем? Што би они радили без силног новца који се тамо слива из религијских мотива, од стране ходочасника, или из чисто туристичких разлога, сасвим свеједно?

Лидија Радуловић

Моја теза коинцидира са феноменом индивидуалне религиозности, у смислу да религија не мора да буде више ствар комунитаса и колективитета.

Иван Цвитковић

Религија не може бити индивидуална, она је групни феномен, а вјера може бити индивидуална!

Лидија Радуловић

Али, данас не морате да идете у цркву да бисте били религиозни!

Драган Коковић

МЕДИЈИ, СТВАРАЊЕ КУЛТОВА И РЕЛИГИЈСКИ ТУРИЗАМ.

То виртуелно становиште мора се поштовати, али се морају поштовати и неке друге промене које су се догодиле. Узмите за пример Кристофера Лаша у „Нарцистичкој култури“ који каже да „нарцистичка култура значи да је стање међуљудских односа, заједнице, комуникације, социјалног капитала никакво“. Међутим, мени је много интересантније понашање медијске машине у случају стварања култова и идолатрије, то треба социолошки објаснити. Сваки култ и идолатрија, по мом мишљењу, значе да вредности појединца не стоје високо. Ако сам ја неуспешан у стилу живота, онда ћу покушати да се идентификујем са оним који су успешни. А онда следе политика и политички култ, о чему је говорио колега Ђорђевић. Наш естаблиш-

мент би желео да је светско првенство у фудбалу трајало још месец дана, да мало отекне афективна енергија, да се не припрема врућа јесен, али, просто речно, након еуфорије учествовања репрезентације, народ се враћа сивилу свакодневице, започеће прича о историјском паду динара у односу на евро и слично.

Осврћем се и на причу о туризму и верском туризму. Па, то су само подручја у којима се производи профит, исто као што је спорт постао златни кавез бизниса. Сада верски туризам постаје златни кавез бизниса! А онда ће се пронаћи и неко сасвим ново подручје које доноси новац!

Занимљива ми је и идеја колеге Пушића о томе да не идемо нигде. Захваљујући виртуелној стварности заиста не морам нигде да идем, а у мојој соби се ствари умножавају. У праву је Иван када каже да се заједништво не може постићи скривањем иза компјутерског миша, нити се истинско значење спорта може достигнути без удруживања гласова са хиљадама других навијача на стадиону. Најбољи пример отуђења homoturisticus-a јесте изава „био сам тамо, а ништа нисам видео“. Човек не гледа својим оком, већ оком камере, а онда се завали у фотељу и показује пријатељима: „Био сам овде и овде, ево погледајте“. Он то није видео својим оком, он је тражио преко камере свог посредника, то је највеће отуђење homoturisticus-a данас. Покојни Каран, приликом гостовања у једној емисији о туризму, фантастично је ово објаснио: човек се одмара оног тренутка кад оде на море и запита се зашто ова маслина није права, већ је помало погнута у једну страну. И за крај мог јављања, важна примедба: ово што ми радимо на конференцији јесте објект нашег посматрања и треба да правимо разлику у односу на оне који су унутра!

Драгана Радисављевић-Ћипаризовић

Битно је и то ко води организоване групе на ходочашћа. Није свеједно води ли вас „Контрики“ или нпр. мати Макарија, од које можете да сазнате много више на лицу места, када сте са стручњаком који има пролаз свим па и за друге недоступним светињама, јер је тамо живео неколико година.

Игор Стаменковић

Придодајем да неки италијански свештеници већ дозвољавају исповест преко и-мејла, а неки велики туроператори, у случају отказивања заказаног путовања, инсистирају да се не врати уложени новац, већ да се уручи ај-под захваљујући коме можете добијати свакоднев-

не извештаје од групе која путује, добијаћете видео записе и клипове, а постоји и могућност директног Интернет придруживања тој групи и присуству путем слике на конкретном месту. Или, порука Госпина, која се у најновије доба јавља сваког месеца, из Међугорја преводи се на седамдесетак језика и путем Интернета се чини доступном на сваком меридијану. Мислим да је то чак био конкретни разлог због чега је Папа прошле године осудио овакву активност и позвао на одговорност свештеника који је то урадио.

Дејан Крстић

РАЗЛИКОВАЊЕ ХОДОЧАШЋА И РЕЛИГИЈСКОГ ТУРИЗМА.

Част ми је што сам овде са вама данас и што сам могао о једном важном феномену да послушам и другачија запажања, не само етнологска и антрополошка, којима се иначе примарно бавим.

Треба разликовати две ствари. Једна је ходочашће, повезано са конкретним религијама и оно може бити обојено једино религијским мотивима или потребама за исцељењем, дакле, путовање са религијском намером. Сасвим друго су световни обиласци верских објеката. Религија је ту тек нови потенцијал туристичке понуде. Разлика је у томе да туризам прати ходочашће: деси ли се ново ходочашће, редовно се допуњује туристичким садржајима. У овом другом случају ми се према религијским објектима односима једнако као и према другим – археолошким, природним и сл.

Проф. Пушић је јуче поставио питање смисла туристичких путовања. Тај смисао можемо да тражимо једино уколико раздвојимо ходочашће од обичног обиласка верских објеката. Да ли путују туристи који површно прилазе верским објектима? Да, они путују, али не да би задовољили религијске мотиве, већ сасвим другачије потребе. Покушао сам овако да их систематизујем, с обзиром на то да и сам радим у музеју и имам понекад практичне проблеме да разлучим какву причу очекују да чују. Из угла конзумента, туризам је трагање за интересантним, за лепим тренутком, зарад искорака из познатог и устаљеног. Они себи траже нова задовољства, а у тој се функцији појављују сада и религијски објекти. Такав туризам комбинује музику, храну и многе друге елементе, све са циљем остварења тог лепог тренутка који ће се запамтити. Нерационални туриста не жели тешку, оптерећујућу причу, већ једноставну, упаковану причу, подређену уживању, које он жели да плати. Таквим поривима у сусрет се поставља економски рационални туризам, машинерија која се користи оваквом потребом савременог човека и извлачи материјалну добит.

У свом раду определио сам се за сажимање емпиријског материјала, за које сматрам да може да буде корисно у туризму. Класичан етнолошки материјал (приче, митови, обичаји) заправо има праву употребу вредност у туризму. У том смислу и систематизовање материјала који сам понудио, на основу малтене дводеценијског искуства. Садржаји који се везују уз култна места обухватају материјалне објекте и духовни контекст, односно обичаје, веровања. Пре седам-осам година, проф. Драгољуб Ђорђевић тражио је од мене, у склопу сопствених проучавања ромских култних места, да му доставим сопствено виђење класификација култних места. Испоставило се да је то тада био једини покушај сажимања емпиријске грађе, засноване на подацима са подручја Средњег Тимока. Настављајући се на ту грађу, у свом раду сам сада покушао да сажмем целокупно своје искуство, прикупљано теренским радом на Балкану и сопственим туристичким запажањима...

Још и одговор на питање о куваној жртви, из уводног представљања радова које ми је поставио Драган Тодоровић. У западном делу Балкана постоји печена жртва везана за култна места, а у источном делу Балкана карактеристична је кувана жртва. Дакле, од Старе планине до Црног мора, укључујући Македонију и читаву југоисточну Србију, животињска жртва – курбан – кува се на одређени дан и припремљена чорба дели се ритуално свим припадницима заједнице. То се обавезно спроводи поред култних објеката, на пример цркве, чак се праве посебне просторије које служе сврси кувања жртве, опремљене неопходним инвентаром (казан, вериге, шпорети, кашике, тањери).

Иван Цвитковић

Дејан је, на крају, извео два типа посјета светим местима: *ходошће*, које се по правилу чини у за то одређене дане конкретне религијске заједнице и *религијски туризам*, који практикују верници и обитељи, али желе да се на миру упознају са тим местом, помоле у тишини. Али, постоји и трећи тип: *класични туризам*, без икаквих додирних тачака са вером.

ЧЕТВРТИ ДЕО

РАЗГОВОР О ЗБОРНИКУ РАДОВА

Милана Вукомановића
IZVAN IGRE, NA PUTU: Spomenica Đura Šušnjića
Ћigoja štampa, Beograd, 2009.

Драгољуб Б. Ђорђевић

ПОЗДРАВНА РЕЧ

Поштоване колегинице и колеге, драги пријатељи проф. Шушњића, цењени професоре, почињемо са последњом активношћу у оквиру наше конференције. Званично се то зове округли сто „Споменица Ђура Шушњића“, расправа о зборнику Милана Вукомановића. Настављамо са праксом ЈУНИР-а да, у оквиру својих годишњих окупљања, изабере једну књигу за коју сматра да је важна и која се појавила између две конференције. Мени је припала незаслужена част да руководим овим округлим столом и ја ћу одмах дати реч уводничарима. Прво професор Иван Цвитковић.

Иван Цвитковић

ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ БЕЗ КОГА БИ СВЕТ БИО ГОРИ

Припала ми је част да, на овом скупу социолога, нешто кажем о зборнику „Изван игре на путу“, посвећеном 75-ој обљетници живота професора Ђуре Шушњића. Латинска пословица каже: кога богови воле, умире млад, а кога мрзе, учине га професором. Хвала боговима да су Ђуру учинили професором.

То да ми је припала и част да први говорим о Зборнику приписујем мојим годинама које су блиске Ђуриним: он је обиљежио 75-ту, а ја 65-ту обљетницу живота. Обојица смо већ давно постали свјесни истинитости латинске изреке да ништа није брже од година.

Већина прилога у Зборнику посвећени су и Ђури и Ђуриним књигама. О Ђури нешто касније, сада о књигама. Многи се аутори питају има ли смисла писати књиге кад ове године, према неким процјенама, у свијету има 860 милијуна неписмених. У неким регијама и

земљама тај број се константно повећава. Почетком овог столећа 65% Талијана је изјавило да никад није прочитало ни једну књигу. У Америци 70 милијуна је неписмених, а 106 милијуна не зна читати без срицања. Један од троје америчких студената не зна тко су Ајнштајн, Ганди, Дикенс, Ван Гог, а 90% британске дјеце не зна тко је био Моцарт (Чулина 2004). У 2003. години сваки други Француз није купио ниједну књигу. Потрошачко друштво, сензационализам медија, рекламе, вијести о криминалу, потиснуле су књигу да се о њој готово ништа и не говори.

Довело је то до тога да већина људи, нажалост и младих, данас ако ишта чита – чита новине. Од осталог ништа, или готово ништа. Није ништа боља ситуација ни са студентима. Показују то ријечи студентске молитве: „Књига је светиња, а у светињу се не дира. Амен“. Један студентски графит гласи: „Од учења још нитко није умро, али не треба ризикувати“. Што се читања тиче, данашњи студенти читају само СМС поруке (толико воле читати да их читају и на предавањима). До њих не долази Ђурина порука записана у *Недовршеном разговору* (2008): „Ја не знам да ли књиге чине да свет буде бољи, али верујем да би без књига он био гори“.

Што рећу о Ђури? Он сам за себе каже да је представник „понижене мисли“, а понижена је свака мисао која није званична. Џулијен Бенда је писао да су „интелектуалцима драги част, положај, друштво, салон, уважавања и ласкања госпођа из високог свијета“. Ако је судити по тим критеријима, гдје сврстати Ђуру који никад није жудио за неким положајем у друштву, салонима, ласкањима?

Тко је Ђуро Шишњић? Рођен је под бројевима 2. и 5. Два је савршен број, као и личност о којој говоримо. Опет, 5. је најсретнији број, означава потпуност и симбол живота. Ђуро је живио и живи сукладно својим рођенданским бројевима. Ево како су га окарактерисали аутори прилога у Зборнику: „професор скитница“ (Жарко Чигоја); „оригинални мислилац“, „ерудита“, „надмоћан мисаоно и теоретски, свестрано образован и солидно обавештен“ (Ратко Божовић); „пјесник унутар знаности“ (Никола Дуганџија); „осамљеник, али не и усамљеник“, „скептични оптимиста и интелектуални побуњеник“ (Зоран Видојевић); „најомиљенији професор“, „највећи живи српски социолог“, „горостас наше социологије“ (Драгољуб Ђорђевић); „врстан методолог, социолог, филозоф“ (Зорица Кубурић); „дијамант међу људима“ (Чедомир Чупић).

У Зборнику се налазе радови које бисмо могли, у основи, разврстати у двије скупине: осврти на социолошки и религиолошки опус Ђуре

Шушњића и социолошки радови који и нису везани за пригоду 75-те обљетнице његовог живота. Неколико ријечи о радовима из прве скупине. „Хвала“ Ђури што није написао више књига, иначе би „Ђурологија“ Ратка Божовића била обимнија од свих прилога заједно. Али, хвала и проф. Божовићу што нам је понудио ретроспективу Ђуриног опуса. Потсјетио нас је на сву љепоту Ђуриног текста због којег смо га, као аутора, и завољели и због којег с радошћу дочекујемо свако његово ново дјело. А како и не би кад „начело добра прожима све књиге овог писца“, како записа Никола Дуганџија у свом прилогу „Дојам о дјелима Ђуре Шушњића“. Дјело Ђуре Шушњића „има велику интелектуалну снагу, висину, свежину и лепоту мисли, отвара видике за даља истраживања и засновано је на чврстим етичким темељима“, како оцјењује Зоран Видојевић у прилогу „Човек који одређује и живи мерила“. „Богат опус, дисциплинарна разноврсност“, како то каже Драгољуб Ђорђевић у свом прилогу („Социолог религије особног дела...“). Можда једна реченица из прилога Зорице Кубурић најбоље говори о професору Шушњићу и његовом дјелу: „Мудри Соломон из свог искуства зна да онај који умножава знање умножава муку, професор је понео тај терет и кроз патњу стварао сопствени свет који је онда деловао лековито“.

Док су у рату ратници, под покровитељством својих богова, рушили другима станове и храмове, а тиме разарали и оштетили „наше исправне назоре о суживоту и уважавању људи с којима живимо“ (како то рече босански фрањевац Оршолић млађи), Ђуро објављује (1994) утопистичко дјело „Дијалог и толеранција“. Зашто то дјело уврштавам у позитивну утопију? Зато јер се, након рата, умјесто обнове исправних назора, како то рече већ поменути Оршолић млађи, граде – ратом храмских архитектура – „тврђаве неразумијевања и предрасуда према другима“. Ђуро као да је предосјећао вапај тог младог босанског фрањевца који се пита: „Жели ли бог богомоље које понижавају и плаше човјека?“. Ђуро је један од оних који су видјели што треба обновити, али тко је то слушао? Та ћутња наводи нас на размислање што је данас теже. Књигу написати, објавити је (уз сва понижења која аутора срозавају на интелектуалног слугу) или је читати, кад се код млађих нараштаја не изграђује навика читања.

Нетко ће примјетити да нисам поменуо још низ аутора/ца прилога. Да, нисам, јер хоћу да Вас заинтересирам да их сами пронађете у Зборнику и прочитате. Завређује то, и због аутора и због Шушњића. Завршићу овај приказ с оним с чиме сам завршио и прилог у Зборнику („Социолошко ћаскање о Ђури Шушњићу“): Што је с човјеком

данас? Сви смо постали само Хрвати, Срби, Бошњаци. Човјек се изгубио. Вратимо се човјеку, као да нас позива Шушњић. „Јер живот је као гађање у мету: имаш безброј могућности да промашиш, а само једну да погодиш“ („Молитва“).

Стара пословица каже: „Кад је кућа довршена, долази смрт“. „Смем ли да Те молим да и даље останем бескућник“, пише Ђуро у „Молитви“. Буди упоран у тој молитви, остани „бескућник“, драги професоре. Ако си и потрошио „главницу живота“ („Молитва“), у име назочних и осталих пријатеља и поштоватеља Тебе и Твог дјела, молим да се не журиш у „трошењу ситниша“ што је преостао. Хвала лијепо.

Данијела Гавриловић

КОЈА ПИТАЊА СЕБИ ПОСТАВЉА СОЦИОЛОГ РЕЛИГИЈЕ?

Почећу своје излагање подсећањем да је проф. Ђуро Шушњић био члан моје комисије пред којом сам магистрирала, а касније је написао поговор и рецензију моје књиге „Морал и религија у савременом друштву“, што ме чини поносном. У тренутку када је проф. Шушњић примао награду за „Витеза позива“, а касније и проф. Загорка Голубовић, казала сам: „Боже, више од половине моје комисије су 'Витезови позива', каква је то обавеза!“.

Како је нагласио проф. Цвитковић, радови у зборнику подељени су у две групе. Једни се баве стручним делом и социолошким дистинкцијама и разграничењима које проф. Шушњић доноси у својим књигама, а други осветљавају лични однос према уваженом професору. Задржаћу се на образлагању радова из прве групе, јер су ми ближи по сензибилитету, а жеља ми је и да онима који нису социолози и нису толики били у прилици да се упознају са делом проф. Шушњића, отворим бар један мали прозоричић за увид у професоров научни опус. Истовремено, намера ми је и да прикажем његове највеће доприносе у социологији религије.

„Ђурологија“ Ратка Божовића, једна заиста фантастична хронологија радова, која нас подсећа на 1976. годину када се појавила књига „Рибари људских душа“, култна књига која разобличава манипулацију у свим областима живота и рада, а коју је сигурно прочитао свако ко је студирао социологију. Касније, 1982. изашла је из штампе књига „Цветови и тла“, а 1988. „Знати и веровати“, незаобилазно штиво из социологије сазнања. Године 1994. појављује се „Дијалог и толеранција“, а затим и круцијално двотомно дело „Религија“, заправо уџбеник и више од уџбеника, „катедра знања“ како је то сликовито описао Милан Вукомановић у приказу, односно филозофија религије, религиологија, историја религије, књижевно штиво и социологија религије. Након тога, 2001. појављује се „Методологија – критика науке“, а онда и „Драма разумевања“, „Жетва значења“, „Сократ – живот за истину“, „Недовршени разговор“. Заиста предлажем сваком ко се до сада није упознао са опусом Ђуре Шушњића да прочита овај први рад и оствари целовит поглед на његово стваралаштво.

Никола Дуганција, у тексту „Дојам о делима Ђуре Шушњића“, једнако врстан социолог, бави се такође неким елементима професоровог научног дела, коментаришући посебно дефиницију религије, као

један од највећих доприноса проф. Ђуре Шушњића. Зоран Видојевић, у тексту „Човек који одређује и живи мерила“, посебно се бави текстовима који се односе на манипулацију, идеологију и, касније, толеранцију. Мирко Благојевић конкретно се у тексту „Шушњићева (прихватљива) дефиниција религије“ бави том „катедралом појмова“, односно дефиницијом религије. Необично је важна та прича о дефиницији религије, јер ми у социологији религије разликујемо *супстативне*, оне које одређују шта је бит религије и *функционалне* дефиниције, које се не питају шта религија јесте него шта у друштву чини, што је нама социолозима интересантније, јер се бавимо последицама које религија изазива у друштву. И постоји трећа категорија, коју је афирмисао Малколм Хамилтон у својој „Социологији религије“, а то су политетичке дефиниције. Сви који су коментарисали дефиницију проф. Ђуре Шушњића кажу да је то супстативна дефиниција; и заиста, она се бави питањем шта религија јесте. Заправо, прво доноси преглед свега шта религија није само. У разговору са студентима, увек кренем од тога да чујем од њих шта религија за њих јесте и они најчешће одговарају „веровање у Бога“. Тако и проф. Шушњић проблематизује сва та наша здраворазумска поимања о религији, говорећи да она јесте веровање у Бога у неким случајевима, али да није само то и да у неким религијама чак нема Бога, као што је случај са будизмом. Али, ову дефиницију проф. Шушњића назвала бих и политетичком, јер набраја и шта религија јесте: и мит, и ритуал, и искуство, и свето место, и свето време, и вредности, и норме; међутим, не мора у свакој религији да буде у потпуној мери изражен сваки од тих сегмената. Неке су религије више морална учења, попут будизма, неке су више ритуалистичке, попут нашег православља, а треће су више догматске, попут католичанства. Сваки од тих структуралних елемената присутан је у религији у одређеној мери. Иначе је у социологији религије велика мука дефинисати религију, јер је најтеже обухватити све оно што се подводи под појмом религија, од настанка људског друштва до данас. Величина напора које проф. Ђуро Шушњић чини и састоји се у томе што настоји да аспекте религијског феномена опише довољно обухватно, трудећи се да поједине не испусти, нити да их укључи превише у садржај појма. Тако нам омогућује да правимо дистинкцију између религије и световне религије, идеологије и других сродних појмова. Конкретно двотомним издањем „Религија“ бави се Милан Вукомановић у тексту „Катедрала знања“. Он наглашава како се сваки сегмент може читати као посебан део, а опет сви сегменти заједно чине це-

лину, сумирајући основне мисли о томе шта је религија. Колегиница Драгана Радисављевић-Ћипаризовић у тексту „Секуларизација – спорни појам у социологији религије“, како наслов каже, бави се појмом секуларизације, врло спорним појмом у социологији религије. Неки тврде да до ње никада није ни дошло, да постоји само мит о секуларизацији, док са друге стране постоји социолози који настоје да егзактно измере ниво секуларизације и покажу да се свет заиста секуларизовао. Сам проф. Шушњић доводи појмове секуларизације и ревитализације религије у међусобну везу и показује да се у одређеним друштвеним условима религија повлачи, „свет се рашчарава“ како је то сликовито описивао Вебер, док се у неким другим условима религија враћа на друштвену сцену, обично, како то студенти воле да кажу, са наступањем друштвених криза.

У свом тексту у зборнику конкретно се бавим функцијама религије у друштву. Два су моја омиљена дела из књиге „Религија“. Један је онај у коме професор разграничава предметно одређење социологије религије, зато што је студентима јако тешко објаснити чиме се бави психологија, филозофија, историја или антропологија религије. Дилему је проф. Шушњић разрешио постављањем низа питања: шта се пита филозоф, социолог или психолог религије, при чему за социолога религије није релевантно да ли Бог постоји, него ако постоји и ако људи у то верују, какве то последице изазива у друштву.

Други омиљени део тиче се објашњења функција религије у друштву. Поред тога што ми манифестно мислимо шта јесте задатак религије у друштву, она има и низ латентних функција, које нису намераване и које нису препознате, али се дешавају. Постоји и дисфункција, односно дезинтегративни потенцијал који религија носи у себи. У професоровој изведби, то јесте најсвеобухватнији попис функција религије у друштву на који сам у литератури наишла: функција интеграције, функција идентификације, функција легитимације, функција дијалога са другима и комуникације и многе друге. Мени је то била полазишна основа за размишљање о томе како свака од тих функција у времену и простору постоји. Функција религије није једном за свагда везана за друштвену средину, нити се одвија у сваком друштву на исти начин. Сазнајна функција сигурно је била доминантна у време настанка религије, али се није изгубила ни у време када је религија трпела велики притисак од стране науке. Функција легитимације најзначајнија је за пропитивање религиозности и укључује, поред декларисања, оправдање понашања у друштвеном животу путем религије. Следи и питање докле је религија интегративна, одно-

сно када постаје дезинтегративна, има ли она тај интегративни потенцијал који јој приписујемо или је истрошена у савременом друштву, може ли се јавити само кроз фундаментализам или су и алтернативне форме присутне. Гиденс каже да је фундаментализам „дете глобализације“, али да је, на срећу, секуларизација толико однела да-нак да никада религија неће моћи да се врати у тој мери на јавну сцену да би опет могла да буде доминантна у утицају на друштвена дешавања. Моја коначна оцена и завршни пасус из рада гласе: „Оно што карактерише Шушњићеву типологију функција религије у друштву јесте суптилна анализа свих аспеката и начина помоћу којих религија утиче на друштво. Неувиђање ових нијанси води упрошћеним тумачењима места и улоге религије у друштвеним односима. Оно што је карактеристика и специфичност ове анализе јесте свакако и увиђање и истицање специфичности религије као духовног и друштвеног феномена, уз оправдано избегавање да се религија сведе само на своју друштвену функцију“.

Драгана Радисављевић-Ћипаризовић

ХОДОЧАСНИК КОЈИ ПРЕНОСИ СВОЈЕ „ЗНАЊЕ И ВЕРОВАЊЕ“

“Докторандкињо, молим те, одабери књигу која ће бити промовисана на 17. ЈУНИРУ”, писало је у једном од безброј мејлова које ми проф. Брка Ђорђевић упутио током припрема за ову конференцију и зборник који сам приредила на његов предлог, тј. његовом кривицом.

“То ће бити, ако се слажете, Зборник у част професора Ђура Шушњића који је приредио Милан Вукомановић” – стајало је у мом мејлу. “Баш сам то хтео да ти предложим”, узвратио ми је хитро.

За мене није било дилеме у одабиру књиге која треба да буде представљена.

Први разлог је био актуелност – Зборник је изашао из штампе маја 2009. године – поводом 75-ог рођендана проф. Шушњића.

Други разлог је сјајно одабран наслов “Изван игре на путу”, који се симболично одговара теми нашег целог скупа о путу – путовањима, ходочашћима и ходочасницима.

Трећи, круцијални, разлог – Ђуро Шушњић је истински бард српске социологије, посебно омиљен у “малом братству социолога религије”, што је његова синтагма, а чија би била.

Овај врхунски научник и интелектуалац par excellence, који би да припада било ком другом европском народу, одавно имао титулу професора емеритуса и академика. Али, нећемо сада о томе.

Оно што нико не може одузети уваженом професору је љубав и поштовање генерација студената, бивших и садашњих, и читалаца његових књига које творе „катедралу знања.“

Давних 80-тих била сам са групом колега са социологије на једном од предавања проф. Шушњића на Коларцу, чија је велика сала била претесна да прими све заинтересоване. Био је то заиста „празник за уши“, као и свако професорово предавање. Човек који бистро мисли, фантастично беседи, чаробно пише. Тада, пре четврт века, није ми било јасно зашто он није професор у Београду. Сада знам – такви таленти се код нас не праштају. Није био подобан послушник, напротив.

Професор Шушњић је професор ходочасник који је путовао диљем наше бивше земље несебично преносећи своје “Знање и Веровање”.

Свима који су имали прилог у Зборнику Ђуро Шушњић је поклонико примерак са посветом. Сада бих подсетила на идеју да се и оне негде забележе, додају можда у другом издању Зборника.

Овај део посвете коју сам добила од проф. Ђура Шушњића најбоље казује о њему самом: „...„Писао сам своје радове у миру и тишини, далеко од јавних очију и јавне буке, али сам чешће био трн у оку званичне, идеолошке критике. Падају ми на ум речи Исака Њутна: ’Не знам како изгледам у очима света. Сам себи изгледам као дечак који се игра на обали мора. Задовољавам се тиме да ту и тамо покупим понеки облутак глаткији од других или по коју лепшу шкољку – док велики океан истине неистражен лежи преда мном’. Срдачно Ваш, Ђуро Шушњић, Београд, 2. маја 2009.“

Драган Коковић

ЧОВЕК КОЈИ ОДЛИЧНО ПИШЕ, ОДЛИЧНО ГОВОРИ И ОДЛИЧНО ИЗГЛЕДА

Желим да нешто кажем о мом пријатељу, драгом човеку који одлично пише, одлично говори, а и одлично изгледа, такво јединство је заиста тешко пронаћи. Кажу да су стари Грци волели да виде доброг оратора, али и атлету који се бавио пливањем. Наше познанство потиче још од 1976. године, са једног скупа у Дубровнику о слободном времену. Пре тога сам, наравно, прочитао и његову докторску дисертацију, коју је одбранио на Филозофском факултету у Београду. Након тога отишао је у Загреб, а ја сам му дојавио како је цитиран од стране неких руских научника, што је за то време била заиста ретка ситуација. Када смо видели на катедри шта се дешава око Ђура – не са Ђуром, већ око Ђура – онда смо Митровић, Трипковић и ја решили да доведемо Ђуру у Нови Сад из Нове Горице, што је у том тренутку била својеврсна реклама за наш институт. Лепо смо га прихватили, са скоро свим катедрама Ђура је направио леп дијалог, штавише, свакоме је у животу помагао ко му се обратио за помоћ или услугу, водећи само рачуна да не иде испод неког реалног квалитета. Ђуру је јако тешко следити, а испред њега бити нико не може. Ја сам у једном испред њега: рођен сам 1. маја, а он 2. маја.

Прегледао сам зборник, он је јако лепо уређен и жао ми је што нисам био у прилици да га раније имам у рукама. Говорићу најпре о аспектима Ђуриног рада који су у блиској вези са оним чиме се и сам бавим, односно социологији образовања. Када сам му понудио рукопис будуће књиге о социологији образовања, нисам добио од њега само рецензију, већ и диван поговор, са којим се и дан-данас поносим, о званичном и незваничном образовању. Ђура је увек био против оних који знају све више и више о све мањем и мањем. Тим својим ставовима афирмисао је не само алтернативно образовање, него и образовање у функцији стварања образа и лика да је образовање одговорни чин. Ђура је добро разграничио четири битне ствари: говор или разговор, школа памћења или школа мишљења, партикуларне или универзалне вредности, какав је однос према изузетнима или талентованима. Оно за шта се Ђура целог живота залагао јесте по чему ће људи бити запамћени, да ли ћемо предавати партикуларне вредности. Сећам се да је страдање Ђурино почело након једног текста у „Студенту“ под насловом „Уста пуна марксизма“, где је он покушао

да објасни да нас нико неће запамтити по неком партикуларном марксизму, већ по некој универзалној идеји. Однос према изузетнима, према талентованој генерацији, такође је нешто што је окупирало Ђуру: талентована, генијална деца која неће да слушају неке друге професоре, али Ђуру свакако хоће, који нуди додатну комуникацију, остало им је досадно.

Никада се не поклапају ауторова гледишта о књизи са мишљењем других који је прочитају и на свој начин вреднују. Ево, за неку тамо моју малену књижицу о социјалној антропологији Ђура је рекао да је то моја најбоља књига, а ја знам колико сам се намучио пишући „Пукотине културе“. С друге стране, Ђура је свој програм рада развио у „Отпору критичком мишљењу“... Дело Ђуре Шушњића представио бих као *виђење између примарног и нијансе*, а то нема свако. Ми најчешће останемо на неким примарним стварима – на пример, Милован Митровић је баш социолог, али је понекад прави социологиста, често му кажем да унесе мало поетског у свом изражавању – али је код Ђуре та нијанса остала увек значајна... Завршио бих подсећањем да Ђуру не треба прихватати само као социолога религије, његов други правац остварења била је култура и он је обе ове стране знао увек лепо да представи. Хвала на пажњи.

Слободан Стојановић

ЗАХВАЛА ЂУРИ ШУШЊИЋУ

Био сам студент професора Ђуре Шушњића и почашћен сам што га знам скоро четрдесет година. Обично кажу да није добро да се човек не мења, али Ви се никада нисте за ово време променили, јер сте од самог почетка трагали за смислом и достојанством људског. Сећам се да сте са нама разговарали пре, током и након предавања и ти разговори су усмеравали наше животе. Хвала Вам за дух свети који сте будили и раширивали међу онима који су били жељни и гладни знања. Хвала Вам за животни пример да и знање може бити љубав, а љубав знање. Хвала Вам за пример како се води частан и достојанствен живот неукраљаног образа. Хвала и за пример како се они који живе у идејама не морају продати идеолозима. Хвала Вам и за то што сте у социологију унели дух поетског, јер без светлости поезије нема озареног живљења и знања. Хвала Вам што су књиге о социологији читали и они који не знају шта је социологија и били у прилици да чују Вашу сократовску реч на трибинама. Хвала Вам за охрабрење да и глас вапијућег у пустињи увек нешто вреди. Хвала Вам што сте одржавали светло знања у временима када су се многи бојали истинског знања. Хвала Вам што сте имали веру у људе у време када су владали нељуди и нељудска начела. Хвала Вам за неугасиво уверење да са људима, па чак и са онима који су недовољно људи, вреди увек разговарати. Хвала Вам за обнављање вере у веру. Хвала Вам што нисте изгубили поверење да на почетку беше реч. Хвала за подржавање позива на дијалог. Хвала за донкихотску борбу за опстанак толеранције у разговору и животу. Хвала за социолошку мисију и одржавање достојанства позива социолога на трагу најпосвећенијих великана социологије. Хвала за раскривање лажи и мистификација. Хвала за подршку животу, љубави и знању. И на крају, хвала што сте имали храбрости, животног и интелектуалног поштења да будете Ђуро Шушњић.

Ђуро Шушњић

ИЗ АРХИВЕ ОСТАРЕЛОГ ИСКУСТВА

„Циљ нашег пута је да нађемо пут до нашег циља“

Франц Кафка

Хвала на свему што су моје колеге и пријатељи говорили о мени и мом делу бираним речима: ако и није све није истина, лепо је за чути! Из архиве остарелог искуства извукао сам пар ствари које би овом пригодом поменуо. Прва се тиче мога доживљаја старости, друга мог односа према тзв. јавности, трећа говори о ставу према критичарима мојих радова, четврта сведочи о данас потонулим вредностима, а пета подноси кратак извештај о стању нашег духа, то јест наше културе уопште.

О мојој старости

Да вам на самом почетку кажем оно што бисте и сами на крају приметили: ја нисам Бетовен, али губим слух, нисам ни Павароти, али губим глас! Закључак је јасан: боље бити пијан него стар! Јер пијан може да се отрезни, стар не може да се подмлади. Иво Андрић добро рече: „Старим колико морам, борим се против старости колико могу“. Једно по једно чуло ми отказује, али дух мој се не да, и лута од проклетија до рта добре наде. Тело моје, „мој брат магарац“, не слуша моје наредбе: ушао сам у ледено доба! Потрошио сам главницу живота, сада трошим само ситниш, па је то довољан разлог да вршим припреме за одлазак у божије насеље. Монтењ је, у име свих старца, изговорио речи вредне сећања: „Толико сам стар да сам се са свима већ напола опростио, осим са самим собом“.

И стварно је тако. Кад се изгуби воља за моћ и воља за ноћ, тада човек заправо умире, више као да и није жив. У старијим годинама мисао о љубави прелази у љубав према мисли. Кад су новинари упитали Џека Николсона како излази на крај са много млађом женом, он је одговорио: „Дању некако, ноћу никако“. Постоји стари косац који је већ покосио више од 2/3 мојих школских другова: више нас је под земљом него на земљи, што је још један доказ да мањина гази по већини! Стари људи пуно говоре, јер се тако уверавају да су још живи. Ипак, морам бити кратак, морам, јер ми је преостало мало времена, осећам се као сува грана дрвета живота, „као приправник смрти“ (Г.

В. Адорно). Симон де Бовоар, пишући о старости, погађа што и сам осећам: „Постоји једно искуство које припада само онима који су стари: то је искуство саме старости“.

Ја и јавност

Мисли које ћу сада и овде да изговорим дајем вам у трајно власништво. Јер то нису мисли за само једну сезону и за једно време, већ мисли које су отпорне на промену времена, које пркосе времену и за које Албер Ками рече да су шамар времену. Ја нисам новинар па да ми се сваког дана дешава исто: оно што он напише данас, већ је забрављено сутра!

На питање многих колега и новинара зашто се пуних 50 година не појављујем у јавним гласилима, одговарао сам, можда и претерано критички: ако се не појављујем у медијима, значи да ми се може веровати! Иво Андрић тачно је објаснио ово речито ћутање: „Ја своју дужност... видим у томе да ћутим и да тако бар за један глас умањим хаос и дреку свих око себе“. Усред вреве и вике посебних и личних интереса, истина и смисао не могу се чути. Зато сам своје књиге писао далеко од јавних очију и јавне б(р)уке, премда сам често био трн у оку званичне, идеолошке критике. И зато сам се одлучио на „добро одмерену повученост“ (Е. Сиоран). Моја супруга Оља једном ми је у шали рекла: „Кад сви дигну руку од тебе, ја ћу дићи руку на тебе“. Ја не знам да ли књиге чине да свет буде бољи, али верујем да би без књига био гори. Додуше, истина је моћна по намери, али немоћна по учинку.

Често сам се питао: како се ја могу до краја, целим својим бићем, да заложим за своју истину, ако унапред при/знам да је она релативна, ограничена, субјективна? Осећам да сам распет између воље да своју истину браним до краја и сумње да је она само делимична спознаја а не целовито сазнање. Баш због овог скептичног и критичног елемента никада моје знање неће сићи у народ и постати део народне свести и савести, из простог разлога што је наш народ више усмен него писмен: слуша и гледа свашта, а не чита и не мисли ништа! Нема воље ни снаге за душевну окрепу и духовну обнову. Јер је на делу организовано лагање насупрот усамљене и немоћне истине. Лажови су као амебе: множе се деобом. Бранко Миљковић ипак верује: „Нема песме изван истине“.

Морам рећи да сам своје знање и умеће 50 година несебично делио и преносио студентима, а у исто време пратио како су они то доживели и разумели. Настојао сам да, у *узајамној настави*, у којој ја учим

њих и уједно учим од њих, пренесем оно најбоље што је људски дух створио током времена. Био сам као онај ирски краљ који је толико поклањао да му је десна рука постала дужа од леве. Овде давати не значи губити: ја сам цело време пре/давао, а да при томе нисам ништа губио. Није лако бити човек. Виктор Иго има право када каже: „Ја сам робијаш који слуша само своју савест“. Савест је непоткупљив судица. Данас чисту савест има само онај ко се слабо сећа.

Студенти, као и моја деца, радо су ме слушали, али без воље да наставе мој пут, што је свакако за њих боље (ретки су они као Брка, Данијела, Драган и још по неко). Моја Оља, која је и сама понекад била присутна на мојим предавањима, једном је приметила: „Ти си веома занимљив као јавна личност, а веома досадан као приватна особа“. Њој се придружио и Јован Златоусти, последњи грех моје старости. Једна моја студентка, баш из ове средине, после петнаестак година, срела ме на улици и признала: „Професоре, ваша предавања су била толико занимљива, да сам ја доводила своје дечке да вас чују“. Ја сам јој узвратио: „Сада ми је јасно зашто је дворана увек била пуна“.

Шалу на страну, али мој живот био је као један дуги дан учења, а све што сам рекао и написао, била је једна велика исповест. Моја предавања увек су била обреди на једном другом олтару, молитве на други начин, појмовно исповедање. Отуда је свака моја мисао лична молитва која делује као отпор идеолошком обреду мишљења. Ако се живот схвати као један дан живота, онда немам времена за губљење. Гаргантуа рече: једини губитак времена што га ја знам јесте гледање на сат!

Сматрам да главни предмет у свакој светој и световној школи треба да буде разумевање другог и друго-ја-чијег од нас: оно најбоље у нама јесте управо то што крчи пут до другог човека. Не заборавимо: има добрих људи, само не знају једни за друге, ретко се срећу, не стварају заједницу, не организују се у странке, које, ако су на власти, прописују норме које саме крше: кад би се држава заиста придржавала закона које је сама донела, она би морала да нареди властито хапшење! Не знам да ли су речи моје угодне или неугодне, али знам да су искрене. Често сам личан, понекад безличан, никад дволичан.

Критика и ја

Никада се нисам бојао критике, јер ниједан критичар није знао више од мене о одређеној ствари. Зато нисам одговарао ниједном критичару појединачно, јер не видим разлога да полемишем са неким о стварима о којима нема правој појма, и за које од мене први пут чује.

Идеолошка свест им је диктирала редове због којих се касније њихова савест кајала: један је тражио да му опростим, други је чак плакао на мом рамену, а трећи ми је након свега нудио сарадњу, четврти ми је написао писмо у коме каже да ће доћи дан кад ће ми се јавно извињити, јер је био приморан да ме нападне, али тај дан још није дошао. Ови лажови уништавају духовно и морално здравље друштва. Али има међи њима и таквих којима се просто омакне да буду за тренутак искрени.

Не занимају мене они као појединци, мене занима друштво у коме су такви појединци могући: они као појава упућују на *болесно друштво* које је у свађи са самим собом и светом око себе. Не вређају они само мене, они вређају мерила истине и смисла, без којих једна заједница не би знала о себи готово ништа. Нисам био у реду када су се делиле награде, али сам био када су се делиле увреде. Све им праштам и молим бога да им опрости, јер не знају шта говоре: идеолошки језик одбија да говори истину. Не говорим о њима да бих се хвалио пред вама. Али имам утисак да они нису ни читали оно што сам написао. Ако су и читали, нису разумели. Ако си у разумели, разумели су погрешно.

Укратко: то су ситни трговци туђим духом којима је непозната уметност мишљења у појмовима и симболима. То су нижи организми у публицисти и друштвеним наукама, који почну да пишу пре но што су научили да мисле. Слажем се са Казимјером Брандисом који напомиње и опомиње: „Коначну казну писцу изричу његове књиге. Заједно са главном казном: заборавом“. Ретки су они којима историја науке и филозофије издаје уверење о бесмртности. Ипак, за утеху, сећање на мене не може да остари док сте ви живи.

Било је, поред ових злонамерних, и оних добронамерних, који су имали једну, на први поглед, оправдану замерку. Ђуро, говорили су ми, ти певаш своју науку, ти си научник по позиву и песник по нагоњу. Мој одговор је гласио: да ли моје мишљење изазива у вас певање или мишљење? Тад више нису знали шта да мисле. Ја их брзо уверим да моји научни радови изазивају „медитацију а не рецитацију“ (Х. Г. Гадамер). Ја сам, као филозофски просвећен социолог, упркос свему, као птица небеска, градио своје гнездо у духовним висинама, одакле сам имао бар слутњу, ако не и читав преглед целине, не прекидајући везу између искуственог света чињеница и надискуственог света вредности и норми (зато су ме неки назвали мостоградитељем).

Увек сам спреман да гледам појаве у свој њиховој раскошној разноликости, али у исто време желим да их видим некако обједињене у

једном загрљају, то јест у једном не само теоријском него и вредносном оквиру. Појава или чињеница сама по себи не значи ништа, она значи нешто у теоријском и вредносном оквиру значења. Дакле, кад *објасним* чињенице с обзиром на њихов узрок, структуру, функције, форму итд, онда се питам шта оне значе за мој и твој живот, наш живот. Ја их тек тада *разумем!* У мојим радовима можда преваладава жеља да се потисне оно што се гледа у име оног што се види, јер људи обично гледају појаве а не виде суштину. Зато је Иво Андрић и могао да закључи: „Ако не могу да *видим*, нећу ни да *гледам*“. Ово видети има сазнајно надмоћан положај у односу на гледати. Већ пуних пола столећа навикавам моје студенте да се односе према стварности која је у исти час конкретна и апстрактна, видљива и невидљива, телесна и духовна, посебна и општа, чулно убедљива и духовно уверљива. Јер свака појава је више него што очи гледају. Када гледате Буду да седи на лотосовом цвету, онда ви видите шта то значи: „Ово је расцветано људско биће“. Одавно смо заборавили на небо изнад нас: све се ради на расчаравању света (М. Вебер). Ја сам више склон небу него земљи, при чему је небо симбол врховних вредности, а земља симбол материјалних чињеница. Зато су моје књиге најбоље у својој врсти, само је врста спорна.

Потонуле вредности

Дух мудрости није дух позитивистичке науке: њен дух је ученост! Савремени научник је разуман, али није уман, он је учен, али није мудар, он је свестан, али није самосвестан, јер нема јасне свести о највишим вредностима и нормама живота. Научном сазнању одаће се највећа почаст ако се оно стави у службу врховних вредности: љубави, вере, наде, правде, слободе, светости живота. Ниче се питао: „Шта смо урадили одвојивши земљу од сунца?“ Вредности и норме јесу доказ да ми као људи нисмо само природна бића него и културна. Човек се двапут рађа. Једном као природно биће, а други пут као културно биће: човек има два рођендана! Да би био човек, људско биће мора да задовољи своје телесне и духовне потребе: телесне да би био жив, а духовне да би био здрав!

Имати свест о вредностима и нормама значи све оцењивати према њима: имати *мерило* вредновања! Ако у свакоме од нас не сија нешто од виших вредности, онда у свакоме умире човек: то онда једна сенка корача и лута кроз живот! Ове вредности и норме постоје да би се по њима живело, а не да би се о њима само мислило. Смисао живота састоји се у остваривању вредности и норми: без њих је живот бес-

мислен! Нихилизам је управо стање када највише досадашње вредности губе своју вредност. Ученост мора бити отеловљење неке вредности. На пример: бити правник јесте начин остваривања правде као вредности. Са ове тачке гледишта политички систем није ни владавина већине ни владавина мањине, већ владавина врлине: правде и права које се темељи у правди! Зар добре хришћанске вредности и норме не оптужују лошу стварност већ две хиљаде година? Често се наилази на запажање које говори да имамо хришћанство али немамо хришћане, јер људи не остварују хришћанске вредности и не живе по хришћанским нормама. Зато сам у свему умерен, само волим без мере. У *Рођењу трагедије* Ниче истиче: „Дух мора да се поново сети себе“. Јер свака норма (обичајна, верска, морална, правна) јесте сведочанство да дубоко у нашој природи нешто није у реду.

Свака култура и свако време мора да се преиспитује с обзиром на врховне вредности и норме: да се јасно види да ли су оне још увек путокази, или су можда потиснуте, заборављене, напуштене. Када Ниче виче да су богови мртви, онда то значи да се кључни систем вредности и норми распао, а човек испао из чврстог моралног поретка. Убиство оца у психоаналитичкој теорији само је симбол рушења система вредности и норми из њих изведених.

Разбијене су „старе плоче“, то јест порушена је стара таблица вредности, али је тиме угрожен и начин живота који је на њима успевао хиљадама година, што значи да нису биле без значаја и значења. Рушење старе таблице вредности и норми изазвало је губитак сваког сигурнијег путоказа и осећање изгубљености односно бачености у свет. Ако нема тих вредности и норми, онда нема ни више човекове природе – све се сроза у друштвени мравињак. Религија упућује на духовне висине на које човек може да се пропне ако не пристаје да буде нико и ништа – пука природна чињеница. Остваривање највиших вредности и норми готово да је једнако дефиницији човека. Б. Миљковић ми и овде помаже кад вели: „На обичне речи више немам право“.

Масовна насупрот елитној култури

У нас се, на плану културе, може установити да истине и вредности, до којих су мукотрпно стигли учени и мудри, зачас пониште и обесмисле прости и глупи, сирови и сурови: ограничени и јаки надмоћан је ученом и мудро! На пример: када се све оригинално сведе на банално, морално на застарело, укус на луксуз, мишљење на брбљање, култура на кич! Свако више воли да буде познат него признат, да му

други завиди а не да га воли. У томе је навише страдао језик, посебно језик истине и смисла. Данас се са више страна чује да је језик доживео нервни слом (Л. Колаковски, *Ужас метафизике*). А Едвард Сапир је давно напоменуо и опоменуо: „Врата сваке културе отварају се кључем њеног језика“.

Врсни аналитичари тзв. масовне културе слажу се: 1) да се овде културно добро изврће у потрошну робу, 2) да је реч о срозавању или губитку естетских и етичких вредности, 3) да се поруке преносе на безличан а не личан начин, 4) да долази до стандардизације односно прилагођавања уметничких, филозофских и научних дела техничким могућностима медија – „иза доба етике и естетике долази доба технике“ (Луј Доло), 5) да је приметна пасивност масе насупрот учествовању публике, 6) да је квантитет важнији од квалитета. Тако се масовна култура преноси и умножава, али нема у себи готово ништа етички, естетички, филозофски и религиозно вредно помена. Филозоф воље за моћ добро је приметио: „Једном је дух био бог, затим је постао човеком, а сад ће бити још и олош“. Изгледа да се потврђује основна мисао Освалда Шпенглера о изрођавању културе у цивилизацију: култура има душу и дух, цивилизација оруђа и оружја!

Георг Зимел, у *Филозофији новца*, открива нам снагу завођења новца, тог „бога међу робама“ (Маркс), који утиче на размену производа који пре нису сматрани робом: част, уверење, врлина, лепота, мир душе. Више духовне вредности новац увлачи у ниске и прљаве послове: то је продор материјалне у духовну сферу вредности. Бора Пекић би рекао: „Сва тела за издавање и све душе на продају“. Бела Хамваш додаје: „Стављена је на коцку једна велика и сложена, танана и висока култура“. Америка је у култури света постала „симбол универзалних примедби“ – култура личи на све тешњу лудачку кошуљу (Ф. Ц. Лечнер и Ц. Боли, *Култура света*, Клио, Београд 2006, с. 199). Ово је култура грешке и греха, за разлику од култура стида и части. „Кажу да једна грешка може бити гора од греха“.

Овде се, насупрот масовној култури мисли на елитну културу, на оно најбоље што је дух створио, на отмени тон једне културе – на генијалност и даровитост насупрот просечности и сивилу. Елитисти у култури – то су увек били симболи једног несталог света, који је замењен представницима културне конфекције, културе по наруџби јавних гласила. Реч је о индустријској производњи забаве, сна и вишка глупости, где се слави нижи човек у човеку. И у наукама о човеку као да више нема истине којој би се могли радовати, јер сваку прати сенка боли: свака светлост има своју сенку! Величина човека није у

томе да никад морално не посрне, него у томе да смогне нову снагу да се усправи и исправи. Од моралног човека се очекује да морално делује, а не да морално расуђује: он је видљиви пример моралне норме која се креће међу људима! Младима нису толико потребне моралне поуке колико моралне особе које живе честит живот и које их својим примером наводе да и они тако живе. Не треба нико да их учи, него да сведочи својим животом, како се верује и нада, љуби и страда. Данас се морални људи могу да учлане у просјачке редове.

Могу да се похвалим, а за то имам и сведоке, да су моја предавања била сажет приказ оног најбољег што је речено и писано, што је издржало проверу на вековним искуствима људи, и потврђено у бројним научним истраживањима. Вредна научна, филозофска, теолошка и уметничка дела вечно су млада, трајно зелено дрвеће спознаје, цветови духа који не вену, и који делују онога трена кад им се приближи радознали дух. Дела масовне културе живе од данас до сутра, умиру са смирајем сунца. И баш на писање таквих дела тера нас Болоњска декларација, у којој се ниједном не помиње *мишљење*, већ само знање које се тражи на тржишту информација. М. Хајдегер истиче: „Постоји ли данас већи страх него што је страх од мишљења?“ Данашњи образовни систем, званични и незванични, не ствара мислиоце већ искључиво техничаре. Мој пријатељ Дарко Танасковић, у делу *Аутономија мишљења*, на стр. 430 вели да је ту реч о „некој врсти диригованог самоубиства“. Данашње знање није ни информативно ни нормативно, оно је у суштини инструментално. А последице су несагледиве: појава нове неписмености, осиромашење речника, кварење језика, заборав битних питања, темељно незнање.⁴

За данашњи образовни систем вреде Ничеове речи да „треба сада заувек ућуткати читаво бучно усрано образовање овога времена“. Писана историја почиње проналаском писма. У нас има око два милиона неписмених. Они још нису ушли у историју.

Најбоље је за ме да овде заћутим, баш у тренутку кад сам добио нагон да говорим.

Драгољуб Б. Ђорђевић

Морам пред свима да признам да је мој језик доживео „нервни слом“ после овог исповедног и искреног предавања Ђуре Шушњића. У своје лично име констатујем да је у седамнаестогодишњој историји овог

⁴ Рачуна се да у Србији има око 70% функционално неписменог становништва (видети „Политика“ 19. мај 2010, с. 7 – „Звање професор не постоји“).

удружења ово један од његових најсветлијих тренутака, ако не и најсветлији. Препуштам реч председници ЈУНИР-а.

Данијела Гавриловић

ЈУНИР у заједници социолога религије своју мисију обавља часно, захваљујем проф. Ђури Шушњићу што нас је почастио овим предавањем.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

Адорно, Теодор В. 82–3, 86
Андрић, Иво 82

Бем, Сандра 51
Бенда, Џулијен 70
Благојевић, Мирко 74
Бовоар, Симон де 83
Божовић, Ратко 70–1, 73
Божовић, Ратко Р. 52-3
Боли, Џон 88
Брандис, Казимјер 85
Брант, Вили 17
Бурдије, Пјер 23

Вебер, Макс 75, 86
Видојевић, Зоран 70–1, 74
Волерстин, Имануел 23
Вукомановић, Милан 6, 69,
73-4, 77

Гавриловић, Данијела 6, 19,
22, 31, 73, 90
Гадамер, Ханс Георг 85
Генеп, Арнолд ван 5, 51
Гиденс, Ентони 76
Гир, Ричард 40
Голубовић, Загорка 73

Доло, Луј 88
Дуганџија, Никола 70–1, 73

Ђорђевић, Драгољуб Б. 57, 60,
64, 67, 69-71, 77, 89
Ђорђевић, Марко 34

Елијаде, Мирчеа 54

Зајде Баца 57

Зимел, Георг 88

Иго, Виктор 84

Ками, Албер 83
Карамихова, Маргарита 34, 42
Касирер, Ернст 53
Кафка, Франц 82
Коковић, Драган 10, 11, 19,
21, 23, 28–9, 63, 79
Колаковски, Лешек 88
Конфучије 32
Крстић, Дејан 48, 55, 61, 65,
Кубурић, Зорица 32–3, 70–1,
Кубурић Боровић, Марија 32

Лаш, Кристофер 64
Лечнер, Френк Џ. 88

Маркс, Карл 23, 88
Миљковић, Бранко 83, 87
Миљковић, Ема 27, 31, 35,
Митровић, Драгана 62
Митровић, Љубиша 9, 10, 17,
19, 22, 28,
Митровић, Милован 79–80

Николсон, Џек 82
Ниче, Фридрих 24, 86–7, 89

Њутн, Исак 78

Панагопулос, Алексиос 12, 21
Пекић, Борислав 88
Петровић, Сретен 53
Патријарх, Павле 44
Проески, Тоше 61–2
Пушић, Радосав 23, 25, 27, 32,
37, 42-4, 65

Радисављевић Ђипаризовић
Драгана 5, 6, 9, 51, 58, 65, 75,
77
Радуловић, Лидија 47, 49, 51,
58, 60–1, 63,
Ражнатовић, Цеца (Светлана)
60–1
Рајт, Кевин 26
Рењоа, Антоан 32, 37

Сапир, Едвард 88
Себола, Јулијус 37
Секулић, Исидора 19
Секулић, Нада 14, 16
Спасојевић, Милан 45
Стаменковић, Игор 26, 33, 43,
45–7, 61, 65
Старк, Родни 59
Стојановић, Слободан 22, 46,
62, 81

Танасковић, Дарко 13–14, 89
Тарнер, Виктор 51

Тодоровић, Драган 5, 49, 58,
61, 67
Трипковић, Милан 79
Турен, Ален 17

Хајдегер, Мартин 89
Хамваш, Бела 88
Хамид Други, Абдул 35
Хамилтон, Малколм 74
Hervieu-Léger, Danièle 6

Цвитковић, Иван 6, 11–2, 20,
22, 25, 45, 60, 63, 67, 69, 73

Чарнојевић, Арсеније 32, 36
Челебија, Евлија 31
Чигоја, Жарко 70
Чупић, Чедомир 70

Шпенглер, Освалд 88
Шушњић, Ђуро 6, 19, 69–71,
73–82, 89–90

БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА

Др Данијела **Гавриловић**, социолог религије, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу.

Др Драгољуб Б. **Ђорђевић**, социолог религије, редовни професор Машинског факултета у Нишу.

Др Маргарита **Карамихова**, етнолог, Институт етнологије и фолклорних студија са Етнографским музејем Бугарске академије наука, Софија (Бугарска).

Др Драган **Коковић**, социолог религије, културе и васпитања и образовања, редовни професор Филозофског факултета у Новом Саду.

Мр Дејан **Крстић**, етнолог и антрополог, виши кустос Музеја у Зајечару.

Др Ема **Миљковић**, османиста, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу.

Драгана **Митровић**, историчар, Ниш.

Др Љубиша **Митровић**, општи социолог и социолог развоја, редовни професор Филозофског факултета у Нишу.

Др Алексиос **Панагопулос**, религиолог, професор Богословије у Патри (Грчка).

Др Радосав **Пушић**, синолог, ванредни професор Филолошког факултета у Београд.

Мр Драгана **Радисављевић-Ћипаризовић**, социолог религије, управник Социолошке библиотеке Филозофског факултета у Београду.

Др Лидија Б. **Радуловић**, антрополог, доцент Филозофског факултета у Београду.

Др Милан **Спасојевић**, економски географ, редовни професор Економског факултета у Нишу.

Mr Игор **Стаменковић**, туризмолог, асистент Природно-математичког факултета у Новом Саду.

Слободан **Стојановић**, социолог, Ниш.

Mr Драган **Тодоровић**, социолог религије, асистент Филозофског факултета у Нишу.

Dr Иван **Цвитковић**, социолог религије, редовни професор Факултета политичких наука у Сарајеву, дописни члан АНУ БиХ, Босна и Херцеговина.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

2-57
338.48-6:2

ХОДОЧАШЋА - између светог и световног /
приредили и предговор написали Драгана
Радосављевић Ћипаризовић и Драган Годоровић.
- 1. изд. - Ниш : ЈУНИР, 2011 (Ниш : Свен). -
93 стр. ; 21 см. - (#Библиотека #Религија и
друштво / [ЈУНИР])

Према Предговору, у овој публикацији су
објављена уводна излагања и дискусије са
седамнаесте конференције Југословенског
удружења за научно истраживање религије,
одржаној у Нишкој бањи 25-27. јуна 2010.
године, на тему 'Ходочашћа, култна места и
верски туризам'. - Тираж 200. - Предговор:
стр. 5-7. - Белешка о ауторима: стр. 92-93. -
Напомене и библиографске референце уз текст.
- Регистар.

ISBN 978-86-86957-11-5

а) Ходочашћа б) Религијски туризам
COBISS.SR-ID 183938828

